

***TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY***

K.Kerwenowa, A.Döwletow

Pudagyň ykdysadyýeti

Aşgabat 2010

Giriş

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda amala aşyrylýan iri möçberli durmuş-ykdysady özgertmeler ýurdumyzyň raýatlarynyň ýaşaýyş – durmuş derejesini has-da ýokarlandyrmak boýunça öňde goýlan wezipeleri üstünlikli durmuşa geçirmek, ilatyň hal – ýagdaýyny gowulandyrmak, ýaş nesilleriň ruhbelent, ylymly-bilimli, päk ahlakly, ata-Watanymyza we halkymyza çuňňur wepaly nesiller bolup ýetişmeklerini gazanmak. Döwletimizde tebigy baýlyklardan oýlanyşykly we tygşytly peýdalanmakda gazanylan üstünlikleri, ýetilen sepgitleri wagyz edilýär. Şeýle hem döwletimiziň milli ykdysady strategiýasy amala aşyrylýar. Ykdysadyýetimizi diwersifikasiýalaşdyrmagyň ugur ýollary täzeçe çemeleşmeler bilen işlenip düzülýär.

Garaşsyzlyk alnandan soň, taryh üçin uzak bolmadyk döwürde Türkmenistanda ýurduň garaşsyzlygyny berkitmäge ýardam eden ägirt uly syýasy, hukuk we ykdysady özgertmeler amala aşyryldy.

Milli Maksatnamanyň baş ugry Türkmenistandaky ilatyň ýokary ýaşaýyş derejesini üpjün edýän, durmuş-ykdysady ösüşiň esasy görkezijileri boýunça ösen dünýä derejesindäki ýurda öwürmeklige gönükdirilendir. Maşygurluşyk we metal işläp bejermek boýunça önümleriň möçberi 2011-nji ýyldan 2020-nji ýyla çenli 9 esse artar. 2020-nji ýyla çenli döwürde amala aşyrylmagy bellenen çäreleriň ägirt uludygyna we gerimleriň giňligine garamazdan, olaryň ýerine ýetirilmegi doly mümkindir, sebäbi olar ýetilen sepgitleri, sonuň ýaly-da Türkmenistanda bar bolan ykdysady, tebigy, ruhy ahlak we aň-bilim mümkinçiliklerini hasaba almak bilen, hakyky we ölçelip-dökülen hasaplamalaryň esasynda amala aşyrylýar.

Pudagyň ykdysadyýetiniň maksady we esasy wezipeleri. Pudagyň ykdysadyýeti dersiniň okatmagyň esasy maksady talyplarda ykdysady babatda dünýä garaýşy kemala getirmek,

olara durmuşyň ykdysady esaslaryna akyl ýetirmäge we olary özleşdirmäge ýardam bermekden ybaratdyr. Gelejekki inžener – mehaniklara şu dersi okatmaklyk, olarda durmuşyň çylşyrymlaşýan gatnaşyklaryndan baş çykarmaga ukyp döretmegi nazarda tutýar.

Ykdysady taglymat dörän ýagdaýy şekillendirýän maglumatlary seljermek bilen çäklenmän, eýsem, ol durmuşyň düýp mazmunyna aralaşyp, ykdysady hadysalary dolandyrýan kanunlary ýüze çykarýar hem olary ulanmagyň ugruny görkezýär. Bu bolsa hünärmenleriň durmuş taýdan işjeňligini ýokarlandyrýar hem-de kärhanany döwrebap sowatly dolandyrmaga we olara täze ykdysady ösüşlere akyl ýetirmäge kömek edýär.

Pudagyň ykdysadyýetiniň predmeti. Ykdysadyýet durmuşy taýdan wajyp köp soraglara jogap bermäge kömek edýär. Ykdysadyýet – bu dürli meseleler barada pikir etmekdigine göz ýetirersiňiz. Sport türgenleşiklerini geçirmek ýa-da saz gurallarynda saz çalmak ýaly, ykdysady taýdan pikir etmek hem – tejribe talap edýän usuldyr. Ykdysadyýet netije çykarmaýar, netijäni özüňiz çykarmaly. Ýöne ykdysadyýet ykdysady ülnäň işleýşi barada we alyjylara, kärhanalaryň eýelerine, dolandyryjy işgärlere, inwestorlara (maýadarlara), döwlet işgärlerine ykdysadyýetiň täsir edişine, adamlaryň puly nireden alýandyklaryna we hususy işewürliklerini nädip döredýändiklerine düşünmäge, şeýle-de beýleki köp soraglara jogap bermäge ýardam edýär.

Şeýlelikde, halkyň nusgawy mirasy täze Galkynyş eýýamynda belent ruhy ýokary göteriliş we milli ylmyň, medeniýetiň hem-de sungatyň gülläp ösmegi bilen bir wagtda täze ömre we ýaňlanyşyň täze güýjüne eýe bolýar.

Umuman alnanda, kitap okuw gollanmasy hökmünde taýýarlanylýandygyna garamazdan, awtorlar ýokary mekdebinin talypalaryna peýdaly boljakdygyna umyt bildirýärler.

Bap1. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümi.

1.1. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümi we ösüşiň görkezijileri.

Türkmenistanda maşyngurluşygy we metal işläp bejerýän pudaga şu aýratynlyklar degişlidir. Türkmenistan geografiki taýdan ýerleşşi boýunça metallurgiýa bazarynda uzakda ýerleşýär, ýurdumyzda metal magdanlarynyň senagat obýektleri ýataklary ýok diýen ýalydyr. Türkmenistanda zähmet resurslary ýokary we çalt depginlerde ösýär, şu ýagny zähmet resurslary, emma metaly az talap edýän önümçiligi döretmäge mümkinçilik berýär. Maşynlary ýa-da enjamlary ýygnaýan kärhanalary ýa-da sehleri döretmek Pudagyň talap bildirýän ýokary hünärli işgärleri taýynlamaga ýurdumyzda mümkinçilikler bar. Maşyngurluşygy senagat ykdysadyýetiň möhüm pudaklarynyň biri hasaplanýar. Onuň düzümine kärhanalaryň 50-si girýär. Şu pudakda ilatyň sarp edýän önümleriniň 250-den gowrak görnüşleri öndürilýär. Şeýle hem ýurdumyzyň hojalyk pudaklary (nebit-gaz, himiýa, azyk senagaty, söwda hyzmatlary we ş.m.) üçin maşynlar, enjamlar çykarylýar. Şu pudakda umumy senagat önümleriniň 1,1 % öndürilýär. Olaryň esasy görnüşleri 1-nji tablisada getirilýär.

Tablisa 1.

Maşyngurluşygy we metaly işläp beriji senagatyň esasy önümleri

Önümleriň görnüşleri	2000ý.	2007ý.	2008ý.	2008ý.%- de 2000ý.
Nasoslar, sany	330,0	360,0	360,0	109,1
Demir gurnawlary müň,tonna	5,2	4,8	6,7	128,8

Pudaga senagatyň esasy önümçilik serişdeleriniň 2,2 %-i degişlidir, pudagyň kärhanalarynda 16,6 müň işgär işleýär. Bu senagatdaky ähli işgärleriň 14 %-ne barabardyr. İşgärleriň ortaça aýlyk haky 604,0 manat.

Türkmenistanda metaly eredip önümleri ýasamak irki döwürlerden başlanýar. B.e. 8-7 müň ýyl ozal mis, gurşun, altyn, kümüş, 2000-nji ýyl öň bolsa, demir magdanlaryndan ekerançylyk we aw etmek üçin gurallar, olardan başga-da dürli şaý-sepler, ýaraclar ýasalypdyr. Olar üçin ýörite ussahanalar, binalar gurlupdyr, ony arheologiýa-gazuw işleri tassyk edýär. Mysal üçin Goňurdepede, Göksüýride, Änewde demir eredilýän peçleriň, ussahanalaryň galyndylaryny arheologlar ýüze çykarýarlar. Alymlaryň bellemegine görä, metallurgiýa Merkezi Aziýada döräp, soňra beýleki Aziýa ýurtlaryna we Ýewropa ýaýrapdyr. Änewde b.e. 5000 ýyl öň mis metaly eredilipdir, myşýagy, galaýyny ulanyp, misden bürünç alypdyrlar. Ony ekerançylykda, binagärlikde peýdalanyapdyrlar. Patyşa Russiýasy we Sowet döwründe ýurdumyzda demir ýollar gurulýar. Gyzyrlybatda (häzirki wagtda Serdar) demir – ýol wagonlaryny bejerýän kärhana döredilýär. Krasnowodsk şäherinde (häzirki wagtda Türkmenbaşy), Aşgabatda, Maryda we başga birnäçe ilatly nokatlarda demir ýolynyň ugrunda depolar we ussahanalar açylýar. 1925-nji ýylda Aşgabatda mehaniki usulda metaly işläp bejerýän ussahana işe girizilýär. Soňra bu ussahana “Krasnyý metallist” zawodyna öwrülöär. Garaşsyz Türkmenistanda şu pudagy ösdürmäge uly ähmiýet berilýär. Dürli maksatly ulaglaryň, oba hojalyk maşynlarynyň we enjamlarynyň köpelmegi bilen welaýat we etrap merkezlerinde olary abatlaýan, ätiýaçlyk şaýlaryny öndürýän ussahanalar we bejergini amala aşyrýan zawodlar ýerleşýär. 1995-nji ýylda “Türmenmaşyngurluşyk” döwlet konserni döredildi. Onuň düzüminde 13 kärhana işleýär. Konserniň önümçiligi elektrik geçirijileri

üçin daýanç sütünleri, elektrotehnikanyň önümlerini, elektrostansiýalar üçin enjamlary we şaýlary öndürýärler.

Aşgabadyň demirgazygynda Owadandep şäherçesiniň golaýynda metallurgiýa zawody 2008-nji ýylda ulanylmaga berildi. 16 gektar töweregi meýdanda ýerleşen bu zawody “Türkmen demir çig-mal” kärhanasy ähli welaýatlardan ýygnaýyp, bu ýere getirilen çig-mal bilen üpjün edilýär. Zawod bir ýylda 160 müň tonna barabar demir önümini çykarýar: 8 mm – 32 mm-e çenli armaturalar ýylda 100 müň tonna çykarylýar, 8 görnüşli şweleller öndürilýär.

Ruhabadyň turba zawody 2006-njy ýyldan bäri işleýär. Her ýylda dürli diametrli turbalaryň 10 müň kilometr töweregi öndürilýär. Ýagny polietilen, polipropilen, aýna süýümleri we polat simlerden gurşalan termoplastik turbalar çykarýarlar.

“Türkmenabadyň agromaş zawody” oba hojalyk maşynlaryň dwigatellerini bejeryär, ätiýaçlyk şaýlary we dürli tirkew gurallary gymmat baha daşlardan, altyndan bezegleri, şaý-sepleri öndürilýär.

1.2. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümini kesgitleýän faktorlar.

Maşyngurluşyk pudagyň düzümi-çylşyrymly prosesi. Ol ykdysady guramaçylykly we tehniki faktorlaryň täsirinde bolup geçýär. Maşyngurluşyk düzümine täsin edýän esasy faktorlar: ylmy –tehniki progressi, halk hojalygynyň ösüş depginleri ýöriteleşdirilenen derejesi, halkara zähmet bölünşik ulgamynda ýurduň orny, ilatyň maddy we medeni derejesi.

Ylmy-tehniki progressi maşyngurluşyk pudagyň düzümini we onuň üýtgemegini kesgitleýän faktory. Ylmy-tehniki progressi ösüşi täze önümçilik sarp edilşine getirýar, durmuşda täze zähmet gurallary döretmäge we has kämilleşdirilen tehnalogiki proseslary ulanmaga getirýar. Bu bolsa , maşyngurluşykda täze ýöriteleşdirilen senagatyny

döremegine getirýar, hem-de bar bolan senagatyň kämilleşen we önümçiligiň göwrüminiň giňelmegine, ýöriteleşdirlen çuňlaşdyrylmagyna getirýar. Şu faktoryň roly has-sa ylmy-tehniki rewolýusiýa döwründe ýokarlandy.

Ylmy-tehniki rewolýusiýa diýip düýpli önümçilik güýjiniň ulgamynda olaryň hilinde üýtgeşmeler bolup geçýan. Ylmy-tehniki rewolýusiýa diýip önümçilik güýjiniň ulgamynyň, olaryň hilinde düýpli üýtgemeler bolup geçýändigine aýdylýar. Düýpli üýtgemeler diňe zähmet guralarda we tehnalogiki prosessynda däl-de, eýsem şol ylmy-tehniki rewolýutiýasynyň döredejisi- adama hem täsir edýar.

Halk hojalygyň ylmy-tehniki rewolýutiýasynyň gazanan netijelerine ornaşdyrlanda senagatyň düzüminde öňki düşüňjileri "döwürar". Täzeden döreýarler we çalt täze ösüşlere eýe bolýarlar.

Önümçiligiň görnüşleri we ylmy taýdan sygymlylygy uly senagatlar täzeden döreýarler we çalt täze ösüşe eýe bolyarlar (atom we kosmos maşyn gurluşygy, kompýuterleriň hemme görnüşleri we olaryň programma bilen üpçünçilik önümçiligi, robot tilsimatlary, mikroprosessorlar we başgalar). Maşyngurluşyk senagaty umumy udel agramy ösýar, awtomatlaşdyrmak önümçiligiň tehniki esasyny döredýar: elektro tehniki, elektron senagaty, enjam gurluşyk, gural gurluşyk.

Ylmy tehniki progressiniň tizlenmegi maddy resurslaryň tygşyly ulanmaga getiýar, olam öz gezeginde maşyngurluşyk senagatynyň düzümine täsir edýar. Maşyngurluşyk senagatynyň halk hojalygyň senagatynyň ösüş depginleri önümçiligiň ulgamyna uly täsir edýar. Halk hojalygynyň dürli senagatlaryň ösüş depginleri ýokary bolsa şonça-da maşyn gurluşyk senagatynyň önümleriniň sarp edişi ýokarlanýar we şol önümi çykarýar maşyn gurluşyk senagatynyň ösüş depgini ýokarlanýar. Önümçiligiň ýöriteleşdirilişiň ösüşi bar bolan senagatyň bölenmegine we täze senagatlaryň döremegine getirýar.

Önümşiligiň yöriteleşdirilişi ösüşi diňe aýratyn önümleriň görnüşlerine we olaryň düzümindäki önümlerine bar bolan senagatyň bölünmegi we täze senagatlaryň döremegine getirenok, eýsem tehnologik proseslaryň belli bir tapgyrlaryň bolmagyna ýardam berýar.

Ylmyň gazanan üstünlikleriniň önümçiligine ornaştyrylmagy diňe milli hojalygyň ýokary öndürijilikli döwrebap tilsimatlaryň giňden ýaýramagyna dälde, eýsem hyzmatdaşlyklaryň arasynda getirilýar.

Ylmy tehniki rewalýusiýasy hojalyk durmuşynyň internasional proseslaryna çalt täsir edýar. Maşyn gurylyşyk senagatyna ähmiýetli täsirleriň ýene biri ilatyň hal ýagdaýy we halkyň medeni derejesi. Şol faktorlaryň täsiriniň netijesinde täze önümçilikler döredilýar, ýagny telewizorlar, radio enjamlar we hususy kompýutorlar, wideo enjamlar, kir yuwyjy maşynlar, pylisoslar we başgalar.

Bap 2. Maşyngurluşyk pudagynyň kärhanalarynyň ýöriteleşdirilmegi we ýerleşdirilmegi.

2.1. Kärhanalar barada düşünje.

Bazar ykdysadyýet şertlerinde esasy hojalyk edýän struktur birligi bolup kärhana çykyş edýär. Kärhananyň hut özi, haryt we hyzmat öndüriji bolup, beýleki subýektlar bilen her dürli hojalyk aragatnaşyklaryna gatnaşýan bazaryň wajyp subýekti bolup durýar.

Telekeçilik işi - talaplary kanagatlandyrmak we girdeji almak maksady bilen özbaşdak iş ýöretmek.

Telekeçilgi guramanyň esasy formasy kärhanadyr.

Kärhana – Talaby kanagatlandyrmak we girdeji almak maksady bilen önüm öndürmek, işleri ýerine ýetirmek üçin kanunlara laýyk döredilen, ýuridiki şahys haklaryna eýe bolan, özbaşdak hojalyk subýekt.

Bazar ykdysadyýetinde önümçilik diýlende, maddy önümçilik ulgamynda ýa - da hyzmat ulgamynda bolandygyna garamazdan girdeji getirýän işleriň her dürli görnüşleri göz önünde tutulýar.

Kärhananyň esasy meseleleri we maksady

Kärhana - bu haýsyda bir maksada ýetmek üçin guralan hojalyk birligi, ýagny bu ykdysadyýet birligi,

Kärhana:

- 1) Özbaşdak mesele kabul etmek.
- 2) Önümi öndürmek we ýerlemek üçin önümçiligiň faktorlaryny hakyky ulanmak.
- 3) Girdeýji almaga we başka maksatlary amala aşyrmaga okgunly.

Kärhana – bu kommersiýa guramasy, ýagny girdeýji almaga okgunly gurama. Şeýlelikde kärhana kommersiýa däl,

ýagny girdeýji almak maksadyny yzarlamaýan guramalardan düýpli tapawutlanýar.

Umuman Kommersiýa däl kärhanalaryna – haýyr - hasabat we beýleki fondlar, asosiasiýalar, jemgiýet birleşikleri, dini guramalar we beýlekiler girýär.

Her bir kärhana bazar şertlerinde aşakdaky esaslary ýerine ýetirmeli:

- Tygşytlylyk (bellenen netijelere minimal çydaýjylar bilen ýetmek ýa - da belli bir çykdaýjy muktary bilen iň ulu netijeleri gazanmak.);
- Maliýe durnuklylyk (Kärhana her bir wagt pursadynda gerekli tölegleri amala aşyryp bilýär);
- Girdeýji almak (önümçilik we ýerlemeklik, kärhana girdeýji gazanyp peýdaly bolar ýaly guralmaly).

Ýuridik şahs – öz hojalygynda, öz eýeçiliginde ýa - da operatiw dolandyrmasynda emlägi bolan, öz borçnamalaryna şol emläk bilen jogap berýän, sutda talap ediji bolup çykyş edip bilýän gurama.

Kärhana döwlet hasabyna alynandan soň we ‘Ýuridik şahslaryň Ýeketäk döwlet hasabat reestri’ne girizilenden soň döredilen diýip hasaplanýar we ýuridik şahs adyna eýe bolýar.

Kärhanynyň görnüşleri, içerki daşky çäkleri.

Kärhanalar şertlerine, maksatlaryna we işleme häsiýetlerine görä tapawutlanýarlar. Telekeçilik işini has jykma jyk seljermek üçin kärhanalar hojalyk işiniň häsiýetine, eýeçilik görnüşlerine, kapital degişliligine we ony dolandyrmasyna, hukuky ýagdaýyna we başka şertlere görä her dürli görnüşlere bölünýärler.

Kärhanalaryň görnüşleri:

Pudak alamlaryna we hojalyk işine görä

- Önümçilik
- Gurluşyk
- Söwda
- Ylmy - önümçilik we başgalar

Eýeçilik formasyna görä

- Döwlet
- Munisipal
- Hususy
- Garyşyk

Eýeçiligiň hukuk düzgüniniň häsiýetine görä

- Ýekebara
- Kollektiw:
 - Umumy paý eýeçilikli
 - Umumy bileleşik eýeçilikli

Önümçilik potensialynyň kuwwatyna görä
(kärhananyň göwrümi)

- Kiçi
- Orta
- Uly

Önümçilik faktorynyň üstin
çykyşyna görä

- Zähmet talap edijiligi ýokary
- Maýa talap edijiligi ýokary
- Material talap edijiligi ýokary

Maýa degişliligine görä

- Milli
- Daşary ýurtly
- Garyşyk

Jogapkärçilik çäklerine görä

- Doly Jogapkärçilikli
- Çäklenen Jogapkärçilikli

Öndürýän önümine görä

- Önüm öndürýän kärhana
- Hyzmat edýän kärhana

Kärhanalar ilki bilen ýurdyň ykdysadyýetiniň haýsy pudagyna degişlidiklerine laýyklykda bir birinden tapawutlanýarlar. Pudaklar – senagat, gurluşyk, oba hojalyk, saglygy goraýyş we ş.m.

Mysal üçin himiýa önümlerini öndürýän kärhanalar senagat pudagyna degişli bolup durýarlar. Ýagny himiýa senagatyna gös göni degişli bolýarlar.

Söwda kärhanalary köplenç alyp satuw bilen meşgullanýarlar.

Transport kärhanalary harytlaryň äkidip getirilmesi bilen meşgullanýarlar.

Şeýlelikde her kärhana öz iş görnüşine laýyklykda tapawutlanýar.

Wajyp aýratynlyklaryň biri hem bu kärhananyň göwrümi. Kärhananyň göwrümi ilki bilen şol kärhanada işleýän işgär sanyna göre kesgitlenýär.

Kiçi kärhanalar - 50 işgäre çenli, orta kärhanalar - 50 den 500 işgäre çenli (käbir ýagdaýlarda 300 işgäre çenli), uly kärhanalar – 500 den ýokary we has uly kärhanalar – 1000 ýokary işgär.

Kärhananyň göwrümi şol kärhananyň haýsy pudaga we senagata degişlidigine baglydyr. Mysal üçin himiýa senagat kärhanalary köplenç orta göwümlü kärhanalaryň hataryna girýärler.

Eýeçilik formasy Kärhananyň ýuridik statusynyň esasyndadyr. Eýeçilik formasyna laýyklykda hususy, döwlet, munisipal, jemgiýetçilik guramalarynyň eýeçiligindäki we başga kärhanalary tapawutlandyrýarlar.

Raýat ýuridik şahs bolmasa da telekeçilik işi bilen meşgullanmaga haky bar. Bu telekeçiligiň görnüşine ýekebar telekeçilik diýilýär.

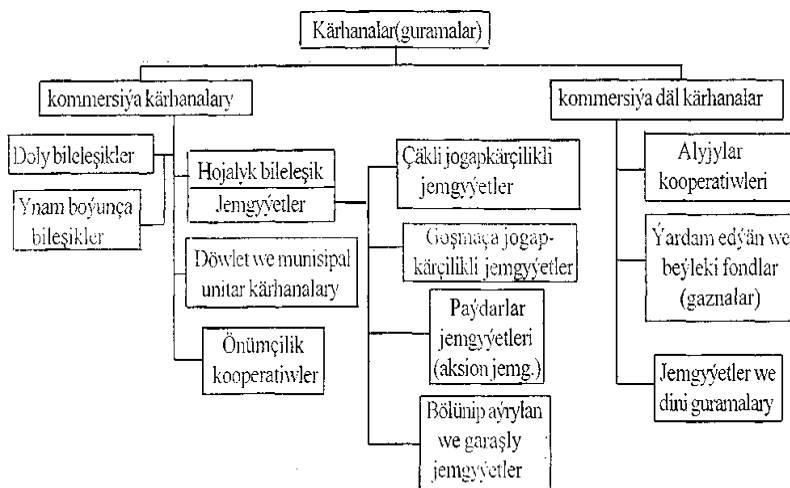
Telekeçiligiň başga bir görnüşi hem paýdarlar jemgiýetidir.

Önümiň, işin we hyzmatyň öndürilmesi - kommersiýa hereketiniň subýektleri (edaralary) bolan guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Eger eýeçiliginde, hojalyk ýolbaşçylygynda ýa - da operatiw dolandyrmasynda özbaşdak emlägi bar bolsa we öz borçnamalary boýunça jogap berse, öz adadan emläk hukuklaryny amala aşyryp bilse, wezipelerini Ýerine ýetirip

bilse, sudda talapkär we jogapkär hökmünde çykyş edip bilse bular ýuridiki şahs diýilip hasaplanylýarlar.

Bazar ykdysadyýetinde önümçilik kärhanalaryň esasy görnüşleri - bu hususy kommersiýa kärhanalary, döwlet we munisipal kärhanalary we kommersiýa däl kärhanalar. (11sur)

Kommersiýa guramalary öndürýän önümiň (iş, hyzmaty) bilen bazar takabyny kanagatlandyrmak bilen ondan ykdysady peýda (girdeji) görjek bolýarlar. Kommersiýa däl kärhanalary nähili bolsa jemgyýetçilik talaplaryny kanagatlandyrmak üçin döredilýärler we olaryň hereketi girdeji

1.1 sur. Kärhanalaryň gurluşy

alma bilen bagly bolmaýar.

Hojalyk bileleşikler we jemgyýetleri - bu ustaw kapitaly tarapyndan esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) paýlaryna (goşantlaryna) paýlanylan kommersiýa guramalarydyr. Gatnaşyjylaryň goşantlary hasabyna emele gelen emlak, şeýle hem bileleşik ýa - da jemgyýet tarapyndan onun iş prosesinde öndirilýän emlak eýejilik hukugunda oňa degişli bolýar. Paydarlar (aksionerler) jemgyýetiniň hojalyk birleşikleri we

jemgyýetlerinden tapawutlykda aksiýalaryň belli bir sanyna bölünen ustaw kapitaly bolýar. Paýdarlar (aksionerler) olara degişli bolan aksiýalaryň gymmatynyň çäginde jemgyýetiň hereketi bilen bagly bolan zyýan çekmä töwekgellik edýärler. Paýdar jemgyýetler aýyk we ýapyk bolup bilýärler. Dine az esaslandyryjylaryň arasynda aksiýalary ýaýradylýan paýdar jemgyýeti ýapyk hasaplanylýar. Ol çykarýan aksiýalaryna aýyk ýazylma (abuna) geçirip bilmeýär. Aýyk görnüşdki paýdar jemgyýeti boýunça az çykarýan aksiýalaryna aýyk ýazylma geçirip bilýär we olary arkaýyn gazna (fond) bazarynda satyp bilýär.

Döwlet we munisipal unitar kärhanalarynda olara berkidilen emläge bolan eýeçilik hukugy ýok. Emläk döwlet ýa - da munisipal eýeçiliginde bolup karhana hojalyk dolandyрма hukugy esasynda degişli bolýar.

İçerki bazaryň önümlerine bollan zerurlyklaryň üpjün edilmesini we daşary ykdysady borçnamalaryň ýerine ýetirilmesini esasy önümçilik kärhanalary üçin, şeýle hem hyzmat ediş we önümçilik infrostruktura wezipelerini ýerine ýetirýän kärhanalary üçin bäsdeşler toparynyň döredilmesini.

2.2. Önümçiligiň ýöriteleşdirmegi.

Önümçiligiň ýöriteleştirilen senagat önümçiligi-bu guramaçylygyň şeýle görnüşi, önümi öndürmek üçin, onuň aýratyn böleklerini ýa-da aýratyn operasiýalary geçirmek üçin her bir aýratyn özbaşdak senagatlarda we kärhanalarda bolup geçýär.

Ýöriteleştirilen kärhanalar birmeňzeş önümiň optimal göwrümini çykarýarlar. Ýöriteleştirilen kärhanalar önümçiligiň ýörite bölümlerine getirýär, täze senagatlaryň döremegine we çäklenen nomenklaturasy bilen önüm öndürýän kärhanalara we birsyhyly tilsimatly önümçiligi.

Pudagyň önümçilikde ýerleşdirilişini dürli görnüşlerde bolup geçýär. Önümçiligiň ýöriteleşdirilişiniň üç görnüşi bar:

- predmet görnüşli
- detallar görnüşli
- tilsimatlar görnüşli

Predmet görnüşli ýöriteleşdirmek önümçiligi özbaşdak önümçilige, gutaran, ulanmaga taýýar önümleri çykarýan önümçilige ugrukdyrýar. (mysal üçin taýýar önüm bolup, awtoulaglar, stanok, traktor). Şu görnüşü ünsüňi has aýratyn senagatlar üçin maşyn we enjam öndürýän ýörite kärhanalarda berilýär. Oba hojalyk maşyngurluşygy, ýeňil we iýmit senagatynyň maşyngurluşygy we ş.m.) ýa-da işleriň görnüşlerine mysal üçin, (ýol gurluşyk üçin maşyn) Şular ýaly ýöriteleşdirilen maşynlaryň konstruksiýasyna we olaryň ulanmaga has doly talap edişini göz önünde tutulýar. Has dar ýöriteleşdirilmegiň maşynlaryň belli modellerini öndürilişine getirýär, ýöriteleşdirilmegiň bir ugurynda üpjünçiligi amala aşyrylýar.

Detallar görnüşli ýöriteleşdirmek önümçiligi özbaşdak önümçilige aýratyn detallary, agregatlary we dügünler (uzly) (awtoulaglaryň porşeny,klapan,reduktor,metiz).

Önümiň nomenklaturasynyň azalmagy önümçiligiň birsyhly derejesi we netijeliligi ýokarnalýar.

Tilsimat görnüşli ýöriteleşdirmek önümçiligi özbaşdak önümçiligine tehnologik prosessynyň tapgyrlary ýüze çykarýar (sboroçnyý,liteýnyý,ştapoboçnyý prosesslary)

Kärhananyň, senagatynyň ýöriteleşdirilişiniň hatarynda kärhananyň içinde hem ýöriteleşdirmek bolup geçýär. Ýöriteleşdirmegiň wajyp ugurlaryň biri funksional ýöriteleşdirmek, haçanda önümçilige kömekçi we hyzmat ediş önümçilige geçýär, mysal üçin enjamlaryň bejeriş işleri.

Önümçiligiň birgörnüşligi detall we tilsimat görnüşinde ýetirilýär,olam bolsa onuň ykdysady netijeliligini ýokarlandyrýar Maşyn gurluşykda ýöriteleşdirilmegiň derejesini aşakdaky görkezijiler häsiýetlendirýär.

1. Ýöriteleşdirilen önümçiligiň ýa-da ýöriteleşdiren pudagyň udel agramy,öndürilýän önümiň gymmatynda ýa-da natural

ölçeğinde (mysal üçin döwletiň umumy öndürilýän ätiýaçlyk şaýlaryň ýöriteleşdirilen zawod we sehларыň udel agramy)

Bu görkeziji ýöriteleşdirilen önümçiligiň ol ýa-da beýleki önümi öndürmekde rolyny häsiýetlendirýär

2. Pudagyň ýa-da kärhananyň umumy öndürýän esasy önümiň udel agramy Bu görkeziji pudagyň ýa- da kärhananyň esasy önümi öndürmekde "ýüklenen" derejesini häsiýetlendirýär. Pudagyň ýöriteleşdirilmeginiň profil däl önüm bitewü deň şertlerinde peseldip bilýär.

3. Pudagyň kärhanalaryň öndürýän önümleriň nomenklaturasynyň giňligi bilen; toparyň mukdary bilen; bir syhly önümleriň görnüşleri bilen. Kärhanalarda köp mukdarda öndürilýän maşinlary

4. Kärhanalaryň we sehleriň önüminiň udel agramy önümçiligiň umumy öndürilýän aýratyn detallar, ýarym taýýar önümler. Bu görkeziji detallar boýunça we tehnologik ýöriteleşdirilýän derejesini häsiýetlendirýär. Bu görkeziji aýratyn pudaklar boýunça we aýratyn maşyngurluşyk boýunça hasaplanyp bilinýär.

5. Önüm öndürmekde, şol sanda ýöriteleşdirilen, kärhanalaryň we sehleriň mukdary. Bu görkeziji önümçilikde nähili bir syhly önümiň öndürilýän bölünişigini görkezýär.

Ýöriteleşdirişiň ykdysady netijeliligi ylmy-tehniki progress bilen üznüksiz baglanyşykly. Ýöriteleşdiriş önümçiligiň bir syhlydygyny ýokarlanmagyna mümkinçilik berýär, ýokary hilli enjamlary giňişleýin ulanmagyna şertler döredýär.

Ýöriteleşdirişiň ösmegi ykdysady esaslanmalary köp wariantly hasaplamalary geçirýärler. Has optimal wariantly ykdysady-matematiki usullary bilen kesgitlenilýär.

Ýöriteleşdirmegiň esasy ykdysady görkezijileri önüm öndürmek üçin harajatlaryň tygşylylygy we olary sarp ediljilere eltip berilýär, düýpli goýumlaryň tygşylylygy. Şular bilen bir hatarda ykdysady tygşylylygyny indiki görkezijileriň

düşewüntlilik, zähmet öndürijilik, peýda hem häsiýetlendirilýär.

2.3. Ýerleşdirmegiň esasy prinsipleri.

Maşyngurluşyk pudagynda ýerleşdirmegine indiki faktorlar göz önünde tutulýar: önümiň çylşyrymlygy; onuň metal sygymlylygy; önümiň köpçüliligi we ýurduň dürli etraplarynda sarp edilmegi; ýöriteleşdirilişi kämilleşdirmegiň mümkinçiligi, şol sanda detal we tehnologiýa boýunça; kärhanalaryň toparlaýyn ýerleşdirmek mümkinçiligi.

Maşyn gurluşyk pudagynyň kärhanalary ýerleşdirmek boýunça birnäçe toparlara toplamak bolýar:

1 – topar – bu pudakdaky kärhanalar ýokary metal sygymlylygy, öndürilýän önüm az mukdarda ýa-da ýeketäk birliginde (ulag-göterijiler, metallurgiýa, energetika maşyn gurluşyk) öndürilýär. Bu kärhanalary metallurgiýa bazalaryň etraplarynda ýerleşdirmek maksada laýyk.

2 – topar – bu pudakdaky kärhanalar orta metal sygymlylygy we taýýar önüm köp mukdarda öndürilýär. (nebit we himiýa senagatlar üçin enjam öndürilýär, gurluşyk, oba hojalyk, ýol maşynlary). Bu kärhanalary sarp ediljek etraplarda ýerleşdirilmeli.

3 – topar – bu pudakdaky kärhanalar önümiň önüm berijiligi we önüm sygymlylygy köpçülikleýin öndürilýär.(awto we traktor gurluşygy; ýeňil we iýmit senagatlar üçin enjamlar).

Bu kärhanalary maşyngurluşyk pudagynyň merkezlerinde ýerleşdirilýär, hem-de ýokary derejeli hünärmenleri bilen doly üpjün bolmaly.

4 – topar – bu pudakdaky kärhanalar örän ýokary zähmet sygymlylygy, önüm berijiligi ýokary (radio tehnika we elektron senagaty we ş.m.). Bu kärhanalary tehnikaýyň medeniýetiniň ösen etraplarynda ýerleşdirilýär, olarda ýokary derejeli hünärmenler ylmy-gözleg institutlary bilen üpjün bolmaly.

Pudakda käbir önümçilikleri aýratynlygy boýunça ýerleşdirmek bolýar. Mysal üçin, önümi ýygnamak boýunça kärhanalary şol önümleri sarp ediji etraplarda ýerleşdirmek maksada laýyk gelýär, taýýarlamak merkezleşdirilen önümçilikleri – çig malyň ýerleşýän etrabynda ýakynda, metal önümleriň bejeriş işlerini, konstruksiýalaryň swarkaly işleri, ýagny zähmet sygymlylygynyň, önüm berijiligiň pes derejede bolandygy ol önümçilikleri her ýerde ýerleşdirmek bolýar.

Kärhanalaryň gurulmagynda döreýän kynçylyklary meýilnama düzülende çözülýär. Olar içine giň, köp sanly soraglary alýar: kärhanalaryň gurluşyk ýeri we etrapy saýlanylýar, olaryň möçberi kesgitlenilýär, ykdysady netijelilik esaslanylýar. Ýerleşdirmek üçin we etrapy saýlamak üçin tehniki – ykdysady esaslaryna şular ýaly hasabatlar we maglumatlar zerur: önümçiligiň maliýe hasaby (balansy), önümiň sarp edişiniň maliýe hasaby we önümçilik kuwwatlylygy, esasy ýarym fabrikatlar boýunça kärhanalaryň arasyndaky arabaglanyşyk we ertip bermegiň göwrümi, öndüriji güýçleriň sarp edilişine we maddy resurslaryň we olaryň çeşmeleri, düýpli goýumlaryň möçberi, zähmet öndürijiligi, önümiň özüne düşýän gymmaty.

Bap 3. Maşyngurluşygyň esasy önümçilik serişdeleri we düýpli gurluşy.

3.1. Esasy serişdeleriň düzümi we ykdysady ähmiýeti.

Maşyngurluşyk kärhanalary, birleşmeleri, önüm öndürmekde üznüksiz önümçiligini amala aşyrýan senagatlar belli resurslaryň özlerine bolmagy zerurdyr: maddy, zähmet we maliýe. Esasy bolup bu resurslaryň arasynda önümçilik serişdeleri eýeleýär. Esasy önümçilik serişdeleri – önüm öndürmek üçin ähli maddy elementleriň jemidir. Olar zähmet gurallaryna (maşyn, stanok, peç we ş.m) we zähmet predmetlerine (çig mal, materiallar, ýarymfabrikatlar we başgalar) bölünýärler. Belli bir önümiň görnüşini öndürmeklik ýa - da işiň görnüşini ýerine ýetirmeklik üçin ýuridiki şahslaryň islendik guramaçylyk - hukuk görnüşü zahmet serişdeleriniň we zahmet baýlyklarynyň (predmetleriniň) toplumyna eýe bolýar. Zahmet serişdesi - bu zahmeti talap edýän zada tasir etmek üçin, onuň görnüşini üýtgetmek üçin we belli bir önümi öndürmek üçin peýdalanylýan ähli baýlyklarydyr. Olar önümçiligiň esasy sebäpleriniň biri bolup çykyş edýärler. Zahmet serişdeleri bu - önümçilik serişdeleriniň has gymmat baha bölegidir. Olar köp sany önümçilik döwürlerine hyzmat edýärler, uzak wagtlap önümçilik hereketine (prosessine) gatnaşýarlar we önümçilik prosesinde kem - kemden tozup - hakyky görnüşini saklamak bilen gymmatyny taýýar önüme bölেকেýin geçirýärler. Olary esasy fondlar diýip atlandyryýarlar.

Bir önümçilik döwründe bütinleý peýdalanylýan, öz hakyky görnüşini üýtgedýän we denew öz gymmatyny taýýar önüme geçirýän zahmet serişdeleri dolanyşyk fondlaryna degişlidirler.

Ýuridiki şahslaryň guramaçylyk - hukuk görnüşiniň esasy we dolanyşyk fondlaryň jemi onuň önümçilik fonduny emele getirýar. Önümçilik fondunyň umumy göwrümünde esasy we dolanyşyk fondlarynyň arasyndaky gatnaşyk

önümçilik bereketiniň aýratynlygyna bagly. Önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä esasy fondlar esasy önümçilik we önümçilik däl fondlara bölünýärler.

Önümçilik däl esasy fondlar - bu önümçilik hereketine gatnaşmaýan we karhananyň taýýar bolan önümine öz gymmatyny geçirmeyän esasy fondlaryň bölegidir. Olara kärhananyň balansynda bolan ýaşaýyş jaý fondy, klublar, naharhanalar, çagalar baglary, saglyk öýleri, stadionlar we beýleki medeni durmuş taýdan hyzmat etme obýektleri degişlidir. Bular önümçilik hereketiniň gidişine gös - göni tasir etmeyän esasy fondlaryň bölegi.

Önümçilik esasy fondlar önümçilik hereketine gös - göni gatnaşýarlar ýa - da oňa hyzmat edýärler we karhananyň maddy - tehniki esasyny (bazasyny) emele getirýärler. Eýeçiligiň islendik görnüşindäki karhananyň balansynda bolýan esasy fondlar kärhananyň aktiwinde "Esasy fondlar we beýleki dolanyşykda bolmaýan aktiwler maddasy boýunça hasaba alynýarlar. Esasy fondlar - jaýlar, gurluşlar, geçiriji gurluşlar, güýç berýän kuwwat we iş maşynlary, ölçeg we sazlaýyş gurallary hem - de beýleki zahmet serişdeleri kärhananyň maddy fondyna degişli bolýarlar.

Maddy däl aktiwler maddy taýdan manysy bolmadyk emma we kärhana girdeji getirmäge ýardam edip, onuň hojalyk dolanyşygynda uzak wagtlap (bir ýyldan artyk) ulanylma häsiýetine eýe bolýan aktiwler toparyny (hojalyk serişdelerini) aňlatmak üçin ulanylýan umumylaşdyrylan düşünje. Hojalyk işinde özüniň ýerine ýetirmegiň wezipesine we hyzmatyna görä maddy däl aktiwler üç esasy topara bölünýärler: akyl ýetiriş (aňlaýyş, intellektual) eýeçiligi; emläk hukugy; goýlan çykdajylar.

Akyl ýetiriş (intellektual) eýeçiligine hereket edýän kanuna laýyklykda döredilen baýlyklar, peýdaly modeller (görnüşler), senagat nusgalary, haryt belgileri, harydyň çykarylan ýerleriniň atlary, "nou - hau", elektron hasaplaýyş maşynlarynyň maksatnamalary (programmalary), integral

shemalaryň tehnologiýasy, awtor we baglanyşykly hukuklar - degişlidirler.

Emläk hukuklaryna ýerden, suw resurslaryndan, emläkden we ş.m. - den peýdalanma bolan hukuklar degişlidirler.

Goýlan çykdaýlara: guramaçylyk bilen baglanyşykly, ylmy - gözleg we tejribe konstruktor işläp taýýarlamalar degişlidirler. Hakyky madda alamatlaryna we önümçilik hereketine gatnaşyş derejesine esaslanyp kärhanalaryň esasy fondlary dürli toparlara we topar bölümlerine bölünýärler.

1.Jaýlar.

2.Gurluşlar.

3.Geçiriji desgalar.

4.Maşynlar we enjamlar. Şol sanda:

- Güýç berýän (kuwwaty maşynlary we enjamlar);

- Iş maşynlary
we enjamlar;

- Ölçeg we sazlaýyş esbaplar we desgalar, laboratoriýa enjamlary;

- Hasaplaýyş tehnika;

- Beýleki maşynlar we enjamlar.

5. Transport serişdeleri.

6. Gurallar.

7. Önümçilik inwentary we oňa degişli esbaplar.

8. Hojalyk inwentary.

9. Işçi we önüm maly.

10 .Köpýyllyk oturtmalar.

11.Ýerleri gowulandyrmaga (gurluşsyz kapital çykdaýylar.)

12.Beýleki esasy fondlar.

Birinji topara önümçilik hereketi içinde bolup geçýän (nasos we kompressor stansiýalaryň, tehniki ussahanalaryň, deemulsasion guramalaryňy, şeýle hem dolandyryş, sklad, laboratoriýa we beýleki jaýlar degişlidirler.

Gurluşlar toparyna nebit we gaz skwazinalary, nebit tutujylar, deňiz estakadalar, rezerwuarlar, ýollar, köprüler, howuzlar we ş.m. degişlidirler.

Geçiriji desgalar toparyna nebiti we gazy, bugy, suwy nasos bilen çekdirmе üçin turbageçirijiler, elektrogeçirijileriň liniýalary, arabaglanyşyk liniýalary we beýlekiler degişlidirler.

Kuwwat, güýç beriş maşynlary we enjamlary topar bölegine içinden ot alýan dwigateller, bug maşynlary, bug, gaz we gidroturbinalar, elektrodwigateller we elektrogeneratorlar we beýleki degişlidirler.

Iş maşynlary we enjamlary topary burawlama gurallaryny, traktor göterijilerini, turboburlary, elektroturbinalary, deparafmazision gurmalaryny we ş.m. öz içine alýar.

Ölçeg we sazlaýyş gurallary we gurluşlary, laboratoriya enjamlary toparyna dinamograflar, debitometrler, çuňluk manometrleri we ş.m. degişlidirler.

Hasaplaýyş tehnikasyna elektron hasaplaýyş, dolandyryş we ş.m. maşynlar. sifr (sany hasaplaýyş) maşynlary we enjamlary, kompýuterler degişlidirler.

Transport serişdeleri topary dürli açarlar, turba we şlanga elewatorlary. uzaldyjylar we beýlekiler degişlidirler.

Önümçilik inwentary we oňa degişli bolan esbaplar topary gurallar üçin teležkalary, marşe merdiwanlaryny, ýangyjy saklamak üçin baklary we beýlekileri öz içine alýar.

Hojalyk inwentary toparyna stollar, şkaflar, ýazýan maşynlar, köpeldiji apparatlar we başgalar degişlidirler.

3.2. Esasy baha bermek usullary. Esasy serişdeleriň amortizasiýasy.

Esasy baha bermek usullary. Esasy serişdejeriň amortizasiýasy. Esasy serişdeleri bahalandyrmak üçin we hasaba almak üçin natural we gymmaty (pulda) görnüşlerinde bolup geçýär.

Önüm berijiligi (esasy serişdeleriň 1 (bir) manada önüm öndürilişi) kärhanada, senagatda önümiň haryt, içerki önümiň ýa-da arassa önümiň esasy önümçilik serişdeleriň orta ýyllyk gymmatyna gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$F_{\text{ö.b.}} = N / F_{\text{o.ý.g}}$$

bu ýerde,

N – bir ýylda haryt, içerki önümiň ýa-da arassa önümiň öndürilişi, manatda.

Bu görkeziji tersine, önüm berijiligine hasaplanylýan, önüm sygymlylygy we esasy serişdeleriň (gymmaty boýunça) her bir manada öndürilýän önümiň düşýändigini kesgitleýär.

$$F_{\text{ö.s.}} = F_{\text{o.ý.g}} / N$$

Enjamyň ýüklenen koeffisiýenti onuň wagtyň dowamlygynda ulananylygynyň derejesini häsiýetlendirýär we birmeňzeş enjamlaryň toparlar boýunça şu formula boýunça kesgitlenilýär.

$$K_{\text{ýü}} = F_{\text{u.w}} / F_{\text{m.w.}}$$

bu ýerde

$F_{\text{u.w}}$ – enjamyň hakykatdan ulanan wagty, sagat

$F_{\text{m.w.}}$ – enjamyň ulanmakda mümkin bolan wagt, sagat

Enjamlaryň ulanyşygynda wajyp görkezijileriň biri smenalaýyn koeffisiýenti (K_s). Hakyky smenalaýyn koeffisiýenti bir gije-gündiz dowamynda maşyn-smena sanlaryň goýulan enjamlaryň sanyna gatnaşygy bilen hasaplanylýar.

$$K_{\text{sm}} = (F_1 + F_2 + F_3) / S_{\text{m.g.}}$$

bu ýerde

F_1, F_2, F_3 – hakykatda 1-nji, 2-nji, 3-nji smenalarynda maşyn-smenanyň işlän wagty

$S_{m.g.}$ kärhanada bar bolan umumy maşyn we enjamlaryň sany. Esasy fondlaryň bahalandyrylmasy üçin fiziki we gymmat görkezijileri ulanylýar.

Bahalandyrmanyň fiziki görnüşi ep - esli derejede tehniki herekeriniň aýratynlyklary bilen we senagatyň her bir pudagyň esasy fondlarynyň düzümi bilen kesgitlenilýär. Fiziki görkezijide, adaty bolşy ýaly, has wajyp görnüsdaki enjamlar, ýagny gös - göni maksat edilen önümi çykarmaklyga niýetlenen we kärhananyň önümçilik gymmatyny kesgitleýän enjamlar hasaba alynýar (skwazinalardan peýdalanma fondy) burawlama gurluşlaryň parky (edarasý) şonuň üçin fiziki görkezijiler ulanylmanyň çäkli ýagdaýyna eýedirler, sebäbi olarda dine bir görnüsdaki esasy fondlary bahalandyryp bolýar.

Haçan-da bir kärhananyň ýa-da bütin nebit gaz toplumynyň ygtyýarlygynda bar bolan esasy fondlaryň ählisini olaryň iş bereketini yzarlamak üçin barlandyrmak zerurlygy ýüze çyksa gymmat görkezijilerinden peýdalanýarlar.

Esasy fondlar başlangyç galan we dikeldiş gymmatlyk boýunça bahalandyrylýar.

1. Başlangyç gymmatlyk. Bu esasy fondlary edinmeklige ýa - da gumiaklyga, şol sanda daşamak, gurmak we montaz üçin edilen ähli çykdajylary şohlelendrýär. Şeýlelikde bu esasy fondlaryň kärhananyň balansyna hasaba alnan pursadyndaky gymmatlyk

$$G_b = G_e + C_t + G_m$$

şu ýerde G_e = enjamlaryň ýa - da gurluşygyň gymmaty (nyrhy), man.

C_t = öndürijiden gurulma ýere gatnamak üçin transport çykdajylary (ýükleýiş - düşüriş işleriniň gymmatyny hasaba alma bilen), man.

G_m - ulanyлма ýerinde gurluşyk - montaz işleriniň gymmaty. man.

Başlangyç gymmatlyk amortizasiýa tutumlaryň möçberini kesgitlemek üçin peýdalanylýar we esasy fondlaryň bütin gulluk etme möhleti döwründe üýtgemeyär. Amortizasiýa tutumlarynyň hasabyna esasy fondlaryň önümçilik bereketine gatnaşmagy döwürde olaryň doly öwezi doldurylmalydyr.

2. Galyndy gymmatlyk. Gulluk etme derejesine baglylykda esasy fondlar tozup başlaýarlar we olaryň başlangyç gymmaty peselýär. Başlangyç gymmat bilen amortizasiýa tutumlarynyň arasyndaky tapawuda galyndy gymmatlyk diýilýär:

$$G_g = G_b - A$$

şu ýerde. A - amortizasiýa tutumlaryň ululygy, man.

Esasy fondlaryň peýdalanylan böleginiň (könelen böleginiň) gymmaty amortizasiýa tutumlary bilen bahalandyrylýar.

Galyndy gymmatlyk esasy fondlaryň haýsy böleginiň tölenmän galanyny, häzirki wagtda esasy fondlar başlangyç çykadjylaryň nähili bölegine entek, eýediklerini görkezýär. Bu bahalandyrylma boýunça kärhananyň esasy fondunyň tozma (könelme) derejesi barada aýdyp bolýar.

Esasy fondlaryň material taýdan we model taýdan könelmelerini tapawutlandyryýarlar.

Esasy fondlaryň material taýdan könelmesi bu - önümçilik hereketine gatnaşmagyna görä kem - kemden ilkişadaky harydyň isleg ödäp bilijilik ukybynyň ýitmekligi, şol sebäpli olar işe ýaramaz bolup, täze zähmet serişdeleri bilen çalşyrylmasyyny talap edýärler.

Esasy fondlaryň model (görnüş) taýdan könelmesi täze, has öndürilijilikli we häzirki döwre laýyk gelýän zähmet serişdeleriniň döredilmesi bilen, ýagny esasy fondlaryň doly material taýdan könelme - kägymmatynyň peselmesi bilen häsiýetlendirilmelidir.

S_{ps} we S_{pn} - täze we köne zähmetserişdeleriniň başlangyç gymmatlygy, man.

w_s we W_n - fiziki taýdan hasaplamada köne we täze zähmet serişdeleriniň ýyllyk öndürilijiligi

T_{as} we T_{an} - köne we täze zähmet serişdeleriniň amortizasiýa döwri, ýyllar.

T_s - köne enjamlarynyň peýdalanmadyk gulluk möhleti, ýyly

Esasy fondlaryň başlangyç gymmatlygynyň öweziniň doldurylma derejesine görä galyndy gymmatlygy kemelýär. Ol başlangyçdan (peýdalanmanyň başlangyç döwründen) nula çenli (enjamdan peýdalanma döwründen tamamlanma pursadyna çenli) üýtgeýär.

Galyndy gymmatlygynyň görnüşi bolup ýapylan (ýok edilen) gymmatlyk çykyş edýär, ol ýa - da peýdaly (polozitel) ululyk ýa - da nula deň bolmalydyr.

Esasy fondlaryň ýapylan (ýok edilen) gymmatlygy metallalomyň gymmaty bilen onuň alynmasyna edilen çykdajylaryň arasyndaky tapawut ýaly kesgitlenilýär.

Z - demontaz. işlerine çykdajylar (ýükleýiş - düşüriş işlerini goşmak bilen), man.

Haçan-da metanolomyň gymmaty demontaz we transportlama harçlanan çykdajylardan az bolsa, ýatyryjy (ýapylan) gymmatlyk nula deň.

3. Dikeldiş gymmatlyk. Bu bahalandyrylma döwründen soňky üýtgän şertlerde esasy fondlaryň gymmaty, ýagny berlen görnüşdäki enjamyň döredilmesi, şu gün nähili gymmata eýe bolýandygyny görkezýär.

Esasy fondlaryň önümçilik şertleriniň üýtgemegi bilen, olaryň gymmaty hem üýtgeýär. Hereket ediş derejesine görä köplenç kärhanalarda, hasam eger peýdalanma möhleti köp ýyllar bilen hasaplanylýsa, dürli wagtlarda alnan emma dürli nyrhlara eýe bolýan meňzeş esasy fondlar üýşýär.

Bu ýagdaý amortizasiýanyň hasaplanylmasyny üçin we hasaba alynmasy üçin kynçylyk döredýär. Sebäbi enjamyň her bir görnüşine ulanma döwrüne baglylykda amortizasiýa tutamlaryň möçberleri kesgitlenilýär. Amortizasiýanyň hasaba alynmasyny we hasaplanylmasyny ýeňillleşdirmek üçin bu

fondlary bir ölçeg bilen bahalandyrmak, ýagny dikeldiş gymmaty boýunça esasy fondlaryň düýpli derňelmesini (täzeden bahalandyrylmasyňy) geçirmek zerurlygy ýüze çykýar.

Esasy fondlaryň bazar nyrhý diýlende bu fondlaryň erkin bäsdeşler bazarynda satylmasy ýagdaýynda satyjylar we alyjylar şertnamasyndaky belenilýän nyrh.

Şonda alyjylaryň we satyjylaryň oýlanyşykly hereket etmegi, kanun bozulmazlygy, şertleşik obýektiniň howlukmaç satylmaklyga mätäç bolmazlygy şertleşigiň tölegi bolsa pul - maýa görnüşinde edilmekligi we goşmaça şertleriň bolmazlygy talap edilýar.

Esasy fondlaryň düýpli derňelmesinde esasy fondlaryň doly dikeldiş we galan dikeldilmeli gymmatyny kesgitlemek zerur. Doly dikeldilme gymmaty hökmünde bazar nyrhyny ulanylanda täzeden bahalandyryma wagtynda kärhanadaky bar bolan esasy fondlara meňzeş bolan esasy fondlaryň täze (ýañadan öndürilen) görnüşlerini alyp boljak nyrhlar alynýar. Eger edil şunuň ýaly mysallar ýok bolsa, tehniki häsiýetnamalarynyň deňeşdirilmesiniň üsti bilen gymmaty anyklanylýan meňzeş bolan obýektler boýunça kesgitlemeli bolýar.

Esasy fondlaryň düýpli deňlemesinde (täzeden bahalandyrylmasynda maslahat berilýän koeffisiýentler boýunça dikeldiş gymmaty olaryň balans gymmatynyň degişli bolan koeffisiýentine köpeldilmesi bilen anyklanylýar:

$$F_d = G_d \cdot k$$

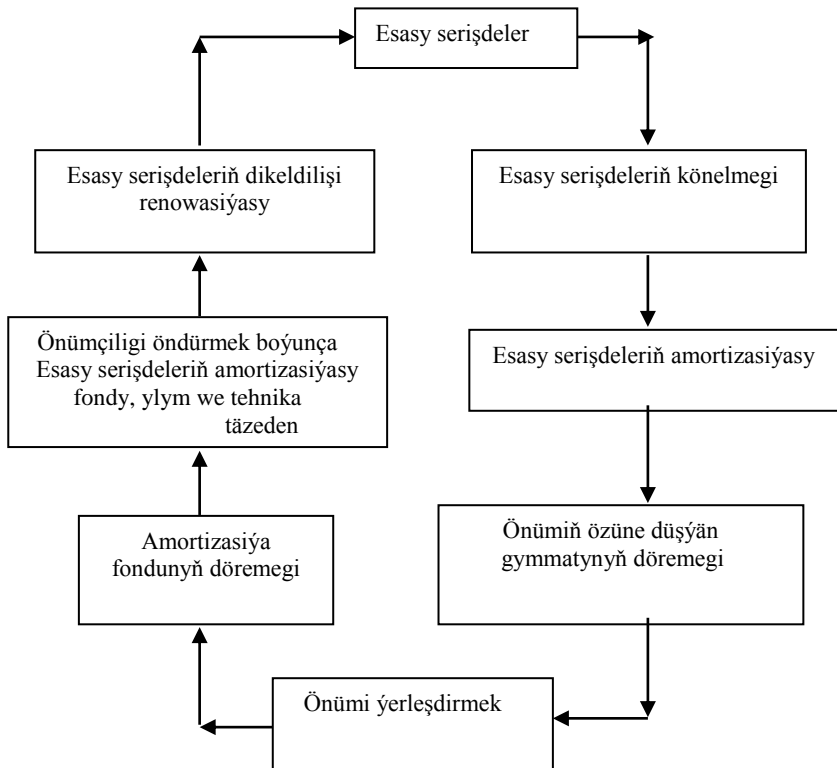
Dürli döwürlerde alnan esasy fondlara her döwürüň özüne degişli bolýan koeffisiýentleriň ulanylýandygyny göz önüne tutulmalydygyny belläp geçmeli.

Düýpli derňemeden geçen esasy fondlar dikeldilme gymmaty boýunça, ondan soňky girizilenler bolsa başlangyç gymmaty boýunça kärhananyň balansynda durýarlar.

Şeýlelikde, esasy fondlaryň nyrh bilen baglanyşykly bahalandyrylmasynyň ähli üç görnüşi kärhanada bir wagtyň özünde ulanylyp, dürli maksatlar üçin hyzmat edýärler. Esasy fondlaryň peýdalanylmaga tabşyrylan pursady gymmatlygyň absolýut (doly) ululygy bahalandyrylmanyň ähli görnüşlerinde birmeňzeş bolar. Başlangyç gymmatlyk doly tozma (könelmä çenli üýtgemän galýar. Galyndy gymmatlyk wagtyň geçmegi bilen peselýär, dikeldiş gymmatlygy bolsa, dürli ýagdaýlaryň we şertleriň täsir etmeginde üýtgeýär.

Esasy önümçilik fondlary uzak wagtyň dowamynda önümçilik bereketine gatnaşýarlar, olar wagtyň geçmegi bilen könelýärler, olaryň gymmatlygy peselýär we bölek boýunça öndürilen önüme geçýär hem-de önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýar. Netijede, önümçilik hereketiniň gidişinde esasy fondlaryň doly könelme pursady bolup geçýär. Bu bolsa esasy fondlaryň isleg ödäp bilijilik ukybynyň hem-de taýýar önümiň özüne düşýän gymmatyna geçip, esasy fondlaryň gymmatynyň ýityändigini aňladýar.

Esasy serişdeleriň maşygurluşygynda dolanyşygy

Esasy serişdeleriň amortizasiýasy.

Esasy fondlaryň gymmatynyň täze önüme meýilnamaly (planly) geçmegi amortizasiýa diýlip atlandyrylýar. Önümiň özüne düşýän gymmatyna goşulýan serişdeler bolsa - amortizasiýa tutumlary diýlip atlandyrylýarlar. Amortizasiýa tutumlarynyň önümçilik hereketiniň dqwamynda esasy fondlaryň dargan könelen bölekleriniň gymmatynyň öwezini doldurmak üçin zerur bolan öndürilýän önümiň özüne düşýän gymmatynyň wajyp bölegi bolup çykyş edýärler.

Amortizasion tutumlarynyň möçberiniň ýokarlandyrylmasynda belli bir döwürdäki önümiň özüne düşýän gymmaty onuň dogry kesgitlenilmesindäkiden ýokary bolýar şonda kärhananyň salgyt salynýan girdeji amortizasion tutumlarynyň ýokarlanmasy hasabyna peselýär. Eger, amortizasiýa tutumlarynyň ululygy kemeldilse önümiň özüne düşýän gymmaty peselýar we girdeji ýokarlanýar. Şonda girdejä bolan salgyt we salgyt tutumlarynyň beýleki görnüşleri ýokarlanýar.

Ýyl boýunça amortizasion tutumlarynyň jemi her ýyl özüne düşýän gymmatyna geçýän esasy fondlaryň gymmatynyň bölegini şöhlendiriýän amortizasiýanyň bolmaly möçberi (normalary) boýunça kesgitlenilyar. Amortizasiýanyň bolmaly möçberi mümkingadar enjamyň her bir görnüşiniň bir ýylky dargamasynyň gymmatyna laýyk gelmelidir we onun gulluk etme döwrüniň dowamynda könelme hem - de onuň önümçilikden aýrylma pursadyna çenli gymmatynyň doly dikeldilmesi üçin yeterlikli serişdeleriň toplanmagyny üpjün etmeli. Esasy fondlaryň gymmatynyň doly dikeldilmesine nryetlenen amortizasion tutumlary renowasiýa üçin tutmalar diýlip atlandyrylýärlar. 1991 - nji y)ldan başlap kapital (düýpli) abatlaýyş işleri üçin hem amortizasion tutumlary bellenýändigini aýdyp geçmeli. Häzirki esasy fondlary ähli görnüşlermiň abatlaýyş işleri üçin tutmalar esasy fondlaryň aýratyn görnüşlerine bölüşdirilmän umumy karhana boýunça geçirilýär. Renowasiya üçin amortizasion tutumlaryň bolmaly möçberi (normasy) aşakdaky formula boýunça hasaplanylýar:

$$N = \frac{Sp-S1}{SpM}$$

şu ýerde, M - enjamyň gulluk ediş möhleti, ýyl.

Amortizasiýanyň bolmaly möçberi esasy fondlaryň başlangyç gymmatyna baglylykda prosentlerde aňladylýar.

Amortizasiýanyň bolmaly möçberiniň dogry kesgitlenilmesi üçin ilki bilen enjamyň gulluk etme döwrüni anyklamak gerek.

Önden ulanylmada bolan enjamlaryň gulluk ediş wagtyny tehniki pasportlarda üýşýän hakyky maglumatlardan ugur alyp kesgitleýärler. Enjamyň tehniki pasportlary bu maksat üçin uly ähmiýete eýe bolýarlar. Tehniki pasportlar esasy fondlaryň aýratyn görnüşlermiň her birine ulanylyp başlanylan pursadyndan önümçilik hereketine gatnaşmagynyň soňky pursadyna çenli alnyp barylýarlar. Tehniki pasportlarda enjamyň peýdalanylmasyňyň şertlerini häsiýetlendirýän alili maglumatlar bellenilýär: ulanylmaga girizilen wagty, iş rejesi, önümlerijiligi, abatlaýyş işleri we möhlet, peýdalanylmagyň kadaly gidişinin bozulmasy sebäpler, enjamyň işden aýrylmasyňyň wagty we sebäpleri we ş.m.

3.3 Dýpli gurluşygyň roly. Dýpli maya goýumlaryň düzümi.

Dýpli gurluşyk – esasy serişdeleriň dördilmegi bilen baglanyşykly ähli işlere aýdylýar. Maddy önümçiligi dýpli gurluşyk aýratyn pudagy tapawutly hödürleýär, ol düzümdä gurluşyk senagatyňy taslama guramalary, gurluşyk ylmy-gözleg institutyny jemleýär. Dýpli gurluşyk giňeldilen esasy serişdeleriň esasy çeşmesi bolup çykýar. Ýurduň maddy-tehniki bahalaryň ösüşini kesgitleýär, oňa ilatyň ýaşayyş şertlerini we medeni hojalyk şertlerini gowulandyrmak bagly bolýar. Dýpli gurluşyk tejribede dýpli goýumlaryň amala aşyrylmagy.

Dýpli goýumlar – bu pul serişdeleriň jemini, maddy-tehniki, zähmet we maliýe resurslaryň pudaklara, ulag we beýleki kärhanalaryň ýaşayyş, kommunal we durmuş – medeni harajatlaryň täzeden döretmäge, giňeltmäge, tehnika bilen üpjün etmäge we esasy serişdeleri saklamaga gönükdirilendir. Dýpli goýumlaryň düzüminde hökmany: gurluşyk işleriň gymmaty (jaý we gurallaryň dikeldilişi),

önümçilik obýektleriň, gurallaryň montaz işleriň gymmaty (tehnologik, energetik, ulag we beýleki görnüşli enjamlaryň ýygnamagy we gurnap berilişi), tehnologik, energetik, ulag göteriji gurallaryň gymmaty, önümçilik inwentaryň we gurallaryň gymmaty, kärhanalardaky taslama, geologik gözleg işleriň harajatlary. Ähli çykadjylaryň udel agramy düýpli goýumlaryň tehnologiiki düzümini häsiýetlendirýär.

Tehnologiiki düzümi boýunça alnan gurallar üçin edilen harajatlaryň göwrümini deňeşdirýärler. Esasy serişdeleriň aktiw bölegine harajatlaryň köpelmegi düýpli goýumlaryň netijelikleriniň ýokarlanmagyna getirýär.

Täze gurluşyklara esasy, kömekçi we hyzmat ediş obýektleriň gurluşyklary hasap edilýär, gurlup bolansoň, olar aýratyn özbaşdakbalansynda hasaba alynýarlar.

Giňeldilen gurluşyga kärhanada goşmaça önümçilikleriň gurluşyna aýdylýar. Kärhanalaryň durkuny täzelemek diýip- bar bolan sehleriň, obýektleriň täzedan düzetmek maksady bilen geçirilýär, ýöne kärhananyň esasy jaýlary we gurnaýyşlar üýtgänok hem-de giňeldilenok. Durkuny täzelemek kärhanada bir wagtynda taslamalar boýunça geçirilýär. Esasy meselesi – önümçilik kuwwatyny ýokarlandyrmak, hilini gowulandyrmak we önümiň nomenklaturasyny üýtgetmek. Işgärleriň sany köpelmeyän, ýöne iş şertleri gowulandyryýarlar we daşky sredany goramak boýunça çäreler göz önünde tutýarlar. Kärhananyň durky täzelenende önümçilik kuwwatlygy ýokarlanýar, düzedilen kemçilikleriň hasabyna, önümçilik maýyşgak bolýar, zähmet öndürilijiligi ýokarlanýar, önümiň özüne düşýän gymmaty peselýär, önüm berijiligi ýokarlanýar we kärhananyň beýleki tehniki – ykdysady görkezijileri gowulanýar.

Tehniki üpjünçiligi – toplumlaýyn çäreleriň aýratyn önümçiliklerinde we sehlerde geçirilişi, tehniki-ykdysady derejelerini ýokarlandyrmak niýetlenen, täze tehnikalaryň we

mehanizmleriň girizilmegi, könelişen tilsimatlary täze has öndürijilikli tilsimatlara çaknyşmagy.

4. bap. Aylanşyk serişdeleri we maşyngurluşygyň maddy-tehniki üpjünjiligi.

4.1. Aylanşyk fondy we aylanşyk serişdeleri

Önümçilik hereketiniň üznüksiz alnyp barylmagy we taýýar önümiň ýerlenilmegi üçin kärhananyň esasy fondlar bilen bir hatarda aýlanyşykda bolan fondlardan we dolanyşyk fondlaryndan emele gelýän dolanyşyk serişdeleri bolmamydyr.

Aýlanyşykdaky fondlar - bu zähmet predmetleri we käbir zähmet serişdeleriniň elementleridirler.

Olar bir önümçilik sikline hyzmat edip, onda peýdalanýarlar we öz gymmatyny öndürilen önüme geçirýärler.

Aýlanyşykdaky fondara üpjün edijiden gelen pursadyndan, tä olardan (ýa - da olaryň kömegi bilen) taýýar önüm alynýan pursadyna çenli kärhanada bar bolan zähmet predmetlary bolan - çig mal, materiallar, ýangyç we beýleki maddy resurslar degişlidirler.

Enjamlaryň abatlaýyş işleriniň geçirilmesi üçin ätiýaç (zapas) üçin bölekler, gymmat bolmadyk (birligi üçin kesgitlenilen gymmata çenli) we tiz könelyän (gymmatyna garamazdan bir ýyldan az hyzmat edýän) gurallary we inyentar hem aýlanyşykdaky fondlaryna degişli bolýarlar.

Aýlanyşykdaky fondlar hemişe maddy gymmatlyklaryň önümçiliginde bolýarlar we gös - göni ýa - da gytaklaýyn taýýar önümiň maddy düzümini emele getirýärler. Aýlanyşykdaky fondlaryň düzümine geljek döwürleriň çykdajysy görnüşinde bolan maddy dal elementler (aýratyn bölekler) hem girýärler. Her bir kärhananyň önümçilik hereketinde dolanyşyk çäginde edýän dolanyşyk fondlary bolýar. Dolanyşyk fondlaryna: kärhananyň skladlaryndaky (gaplardaky) taýýar önüm ýüklenip ugradylma garaşylýan, ýükläp ýollanylýan, emma ulanyjylar eltilmedik (yetmedik) ýa - da olar tarayndan tölenilmedik, şeýle kärhananyň bankdaky.

hasaplaşyk şçýotlaryndaky pul - maýa serişdeleri we hasaplaşykdaky serişdeler degişlidirler.

Aýlanyşykdaky fondlaryň bir önümçilik döwrüniň dowamynda doly ulanylýanlygy sebäpli, olaryň gymmaty doly taýýar önümiň gymamtyna geçýär. Bu gymmatlyk amortizasiýa tutumlary bilen birlikde önümçiligiň dowamynda tazededen döran gymmatynyň goşulmasy bilen köne (geçirlen) gymmaty emele getirýär.

Önümçilik prosessinde aýlanyşykdaky fondlar (zähmet talap edýän predmetlar) dolanyşyk serişdelerine, ýagny taýýar önüme geçýärler, soma olar pul - maýa görnüşine eýe bolýarlar.

Pul - maýa girdejisinin has köp bölegini kärhana tazededen zähmeti talap edýän predmetlary (zaliemt predmetleri) satyn alynmasynda we işçilerin zähmetinin tölenmesine harçlaýar we prosess (hereket) tazededen gaýrtalanýar. Şeýlelikde. aýlanyşykdaky fondlar we dolanyşyk fondlary yzygiderlilikde binbirine öwrürýärler. Bu bolsa olary bir topara dolanyşyk serişdeleri toparyna birleşdirmäge esas berýär.

Diýmek. dolanyşyk serişdeleri senagatyň aýlanyşykdaky fondlaryň we dolanyşyk fondlaryň pul - aňlatmasyndaky jemini emele getirýär. Olar hem önümçilik çäginde, hem dolanyşyk çäginde hyzmat edýärler.

Kabul edilen klassifikasiýa boýunça senagatyň dolanyşyk serişdeleriniň düzüminde aşakdaky toparlar tapawutlanýarlar.

1. Aýlanyşykdaky fondlar

1) Ulanyjylara ýetirilen emma nirede saklanylanyna garamazdan entek peýdalanylmadyk we gaýtadan işlenilmedik önümçilik zapaslary (gorlary) - çig mal, esasy we goşmaça materiallar, ýangyç, satyn alynýan polufabrikatlar, gaplar, gurallar we gurluslar, hojalyk inwentary we beýleki maddy gymmatryklary. Çig mal we esasy materiallar diýiende öndürilýän önümiň esasy emele getrlp ýa - da önümiň taýýarlanylmasynda zerur komponenti (emele gelirilisi)

bölümünde çykyş edip, düzümine doly geçýän materiallaryň görnüşleri düşünilýär.

Goşmaça materiallar bolsa tehnologik prosesine (bereketine) gatnaşyp, reaksiýanyň tizligine, önümiň görnüşine we biline täsir edýärler ýöne onuň esasyňy emele getirenoklar.

2) Tamamlanmadyk önümçilik we öz taýýarlanan öz polufabrikatlary

Tamamlanmadyk önümçilik bu - taýýar önüme öwrülýänçe önümçilik döwrüne gatnaşan predmetler (zähmeti talap edýän predmetlar). Polufabrikatlara bolsa işläp taýýarlanmanyň bir döwrüni geçen, ýöne bu kärhananyň çäginde ýa - da onuň çäginde daşda indiki (soňky) işlenilmä mätäç bolýan zähmet predmetlary degişlidirler.

3) Beýleki zähmet predmetlary we geljekdäki döwrüň çykdaýlary: täzelikçilik we oýlap tapyýlyk bilen baglanyşykly çykdaýylar, projektirleme boýunça çykdaýylar we şuna meňzeşler.

2. Dolanyşyk fondlary

1. Kärhananyň skladyndaky (gaplardaky) taýýar önüm.
2. Yoldaky (yüklenilip goýberilen) harytlar.
3. Bankdaky, akreditowlardaky hasaplaşyk sçýotlaryndaky ýa - da kärhananyň gaznasyndanky pul - maya serişdeleri.
4. Üpjün edijiler we alyjylar bilen hasaplaşyklardaky serişdeler.

Senagatyň serişdeleri bir wagtyň özünde sanalyp geçilen toparlaryň ählisinde bolýarlar we üznüksiz aýlaw edýärler. Dolanyşyk serişdeleriň umumy jeminde aýratyn toparlaryň arasyndaky gatnaşyk kärhananyň tehnologiýa we önümçilik aýratynlyklary bilen, şeýle onuň geografik ýerleşiş bilen (üpjün edijilerden we alyjylardan daşlygy bilen), maddy - tehniki taýdan üpjün edilmesinin guralmasy, ulanylýan transportyň görnüşi we beýl. bilen kesgitleýärler.

Taze maddy gymmatlyklar (taze gymmatlyk) önümçilik prosesinde emele gelýanligi sebapli dolanyşyk serişdeleriň düzümi (şonuň üçin olaryň peýdalanylmasyňyň netijeliligi hem) olaryň näçe köp bölegi önümçilige hyzmat etse,

ýagny dolanyşyk serişdeleriň umumy jeminde aýlanyşykdaky fondlaryň udel agramy näçe ýokary bolsa, şonça hem has amatly (oňaýly) bolar.

Ýurduň ykdysadyýetiniň kadaly ösüşinde dolanyşyk serişdeleriň esasy bölegi (80 - 85%) aýlanyşykdaky fondlaryň paýyna düşýär.

4.2. Dolanyşyk serişdeleriň netijeli ulanmagyň görkezijileri (normirlemek).

Senagatyň dolanyşyk serişdeleri hemişelik hereketde bolýarlar. Hemişe we birden ähli görnüşlerde bolmak bilen, şol bir wagtyň özünde olar bir görnüşden ikinjisine - çig maldan, esasy we goşmaça materiallardan tamamlanmadyk önümçilikden we polufabrikatlardan - taýýar önüme we ýoldaky harytlara, taýýar önümden we harytlardan pul serişdelerine; pul serişdelerinden - täzedan çig mala, esasy we goşmaça materiallara geçýärler. Netijede önümçilik çäginde hem dolanyşyk çäginde öz içine alýan dolanyşyk serişdeleriň üznüksiz aýlanyşygy bolup geçýär. Bu prosess näçe tiz geçse, senagatda kadaly önümçilik hereketini üpjün etmek üçin, şonça - da dolanyşyk serişdeleriň az mukdary (jemi) talap edilýär. Diýmek, dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň çaltlandyrylmasy, olara bolan talaby peseltmek bilen, senagat pudagynyň ýa - da aýratyn kärhananyň hojalyk işiniň netijeliliginiň bir görkezijisi bolup çykyş edýär.

Dolanyşyk serişdeleri üznüksiz aýlanyşykda bolýandygy sebäpli, bir aýlawy beýlekisinden aýyrmak mümkin bolmaýar, şonuň üçin dolanyşyk serişdeleriň peýdalanyşygynyň ýa - da olaryň aýlanyşygynyň tizliginiň derejesini bahalandyrmak üçin goşmaça alamatlar boýunça edilýän hasaplaşyklardan peýdalanýarlar.

Dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygy wagty boýunça hasaplanylýar, üstesine - de ol aşakdaky görkezijiler bilen häsiýetlendirilýän dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň (ýa -

da) dolanyşyk serişdeleriň aýlaw sanynyň koeffisiýenti bilen, dolanyşk serişdeleriň iş bilen üpjünliginiň koeffisiýenti bilen, bir aýlawyň dowamlylygy bilen.

Aýlanyşygyň koeffisiýenti dolanyşyk serişdeleriň aýratyn döwürde edýän äýläwynyň sanyny häsiýetlendirýär.

Kaý = Qön : Nort

şu ýerde:

Qön. - goşulan gymmata bolan salgytsyz we aksiz salgytsyz kärhanada hereket edýän nyrhda ýerlenilen önümiň göwrümi. man.

Nort- seredilýän döwür üçin dolanyşyk serişdeleriň ortaça nyrhy, man.

Dolanyşyk serişdeleriň aýlauynyň sany (aýlanyşyk koeffisiýenti) satylan önümiň bir ýyl (kwartal) üçin dolanyşk serişdeleriň bir manadyna düşýän gymmatynyň nähilidigini görkezýär. Belli bir wagtda dolanyşyk serişdeleri näçe köp aýlaw etseler, dolanyşyk serişdeleriň üýtgewsiz bahasynda şonça - da köp önüm çykarylýar. Dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşygynyň tizleşdirilmesiniň esasy ykdysady mazmuny şundan ybarat.

Dolanyşyk serişdeleriň peýdalanylyşynyň bahalandyrylmasynda ähli pudaklar üçin umumy bolan şertlilik kabul edilen - ýerlenilýän önümiň gymmaty amortizasiýa tutumyny öz içine almaly (alýar). Şonuň üçin aýlanyşyk koeffisiýentinde hem dolanyşyk fondlarynyň hem esasy fondlarynyň bölekleriniň hereketleri şöhlendirilýär. Yöne, şunuň ýaly ýalňyşlyklar ähli ýagdaýlarda bolany üçin, görkezijiler hem wagtda, hem kärhanalaryň arasynda deňeşdirilip bilinýärler.

Üpjünlik koeffisiýenti satylan önümiň bir manadyna düşýän dolanyşyk serişdeleriň möçberini emele getirýär. Bu görkezijiniň absolýut ulylygy näçe pes bolsa. şonça - da netijeli peýdalanýarlar.

Özüniň manysy boýunça bu koeffisiýent aýlanyşyk boýunça - aýlanyşyk koeffisiýentine ters bolan koeffisiýentdir.

$$K_{\text{ü}} = N_{\text{ort}} / Q_{\text{ön}}$$

Bir aýlawyň dowamlylygy wagtyň belli döwrüniň sutkalarynyň sanynyň şol wagtda dolanyşyk serişdeleri tarapyndan edilen aýlawlaryň sanyna bölünmesi bilen kesgitlenilýär.

$$W_{\text{aý}} = W_{\text{d.s}} / K_{\text{aý}}$$

şu ýerde:

$W_{\text{d.s}}$ - döwrüň dowamlylygy. gün.

Hasaplaşyklarda kwartal üçin 90 gün, ýyl üçin 360 gün alynýar.

Orta ululyk (dolanyşyk serişdeleriň ortaça galyndysy) şertlere baglylykda dürli dürli kesgitlenilýär. Dolanyşyk serişdeleriň ortaça aýlyk galyndysy aýyň başyna we ahyrna dolanyşyk serişdeleriniň galyndylarynyň ýarym jemi edilip kesgitlenilýär.

$$G_{\text{o.a}} = (G_{\text{a.b}} : G_{\text{a.g}}) : 2$$

şu ýerde:

$G_{\text{a.b}}$ - aýyň başyna dolanyşyk serişdeleriň agalyndysy;

$G_{\text{a.g}}$ - aýyň ahyrna dolanyşyk serişdeleriň galyndysy.

Dolanyşyk serişdeleriniň ortaça kwartal galyndysy ortaça aýlyk galyndysynyň orta arifmetiki ululygy ýaly edi lip kesgitlenilýär.

$$G_{\text{kw}} = (G_{\text{a.g1}} + G_{\text{a.g2}} + G_{\text{a.g3}}) : 3$$

Dolanyşyk serişdeleriniň orta ýyllyk galyndysy ortaça aýlyk galyndylaryň orta arifmetik ululygy boýunça kesgitlenilýär.

$$O_{sp} = \sum_{i=1}^{12} O_{smi} / 12$$

Dolanyşyk serişdeleriniň orta ýyllyk galyndyny kesgitlemek üçin tejribede orta hronologiyaformulasý hem giňden ulanylýar.

$$O_{sp} = \frac{(O_{ng} + O_{kg}) + \sum_{i=2}^{12} ni}{12}$$

şu ýerde:

O_{ng} - ýylyň başyna dolanyşyk serişdeleriniň galyndysy;

O_{kg} , - ýylyň ahyryna dolanyşyk serişdeleriniň galyndysy;

O_m - fewral aýyndan (ikinji aydan) başlap ähli aýlaryň başyna dolanyşyk serişdeleriniň galyndysy.

Dolanyşyk serişdeleriniň aýlanyşygynyň görkezijileri normirlenýän we normirlenmeýän dolanyşyk serişdeleriniň ortaça galyndylarynyň ähli jemi boýunça hasaplanylýar. Yöne bankda kärhananyň hasaplaşyk sçýodyndaky pul - maliýe galyndylary hasapdan aýyrýarlar, sebäbi aýlanyşygyň tizleşdirilmesi netijesinde boşadylan dolanyşyk serişdeler hasaplaşyk sçýödyna siňýärler.

Dolanyşyk serişdeleriniň absolýut we otnositel boşadylmasy, olardan peýdalanmaň gowulandyrylan netijesi bolup bilýärler.

Dolanyşyk serişdeleriniň absolýut (doly) boşadylmasy olaryň aýlanyşygynyň çaltlaşdyrylmasy öndürilýän önümiň şol bir göwrümünde kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň jeminiň peselmesinde bolup geçýär. Dolanyşyk serişdeleriniň otnositel boşadylmasy kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň ösüşi önümi ýerlemek boýunça aýlawyň ösüşine garanda has haýal bolan wagtynda bolup geçýär.

Dolanyşyk serişdeleriniň otnositel boşadylmasy (köpemesi) berlen döwürde (R_d) orta gündelik ýerlenilen

önümiň jeminiň şol döwürde aýlawyň dowamlylygynyň kemelen ýa - da köpelen sutkalarynyň sanyna köpeldilmesi bilen kesgitlenilýär.

$$\Delta O_{s(ot)} = R_d (\pm \Delta T_{ob})$$

şu ýerde ΔT_{ob} aýlawuň dowamlylygynyň kemelen ýa - da köpelen sutkalyk göwrümi belli bir döwürde ýerlenilen önümiň göwrüminiň döwrüň dowamlylygyna (T_n) bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$R_d = Q_r : T_n$$

Kärhananyň dolanyşyk serişdeleri iki topara bölünýän dürli çemeleşmeleriň hasabyna döredilýärler.

1) hususy we şoňa barabarlaşdyrylan serişdeler;

2) karz alnan we alnan (çekilen) dolanyşyk serişdeleri.

Hususy dolanyşyk serişdelenbu paýdar (aksioner) kapitalynyň paýdarlar jemgyýetlerindäki ustaw fondunyň bölegi ýa - da döwlet kärhanalarynyň berekete (peýdalanma girizilmesinde döwlet tarapyndan goýberilen serişdelerdir.

Hususy dolanyşyk serişdeler gymmat baha kagyzlaryň çykarylmasý netijesinde alnan serişdeler hasabyna alynan girdejiler bilen kärhananyň hususy dolanyşyk serişdeleriniň üsti doldurylýar. Kärhananyň hususy dolanyşyk serişdelerine dürli görnüşdäki durnukly bergiler degişli bolýarlar: iş haky boýunça işçilere we gullukçylara iň pes bergiler, sosial fondy üçin tutumlar boýunça karzlar, indiki döwürde peýdalanmaga niýetlenen serişdeler (işgärleriň rugsatlarynyň, ýeňil abatlaýyş işleriň tölegleri, ýylyň ahyryndaky sylag tölenmeler we beýl.), elektroenergiýa, telefon, radio üçin bergiler we ş.m. Bu serişdeler kanuny kärhana degişli bolmaýarlar, emma hereket edýan hasaplaşyk düzgüni boýunça olar hemişe kärhananyň ygtyýarlygynda bolýarlar we dolanyşyk serişdelerine bolan talaplaryň ödelmesi üçin peýdalanylýarlar.

Hususy dolanyşyk serişdeleriň geljekdäki (döwür) üçin dolanyşyk serişdeleriň göz önüne tutulan

çaltlandyrylmasynyň hasaba alynmasy bilen kesgitlenip bilner.

$$\text{Nop} = (\text{Noi}(100 + \text{Ja} - \text{Jo}))/100$$

şu ýerde:

Noi - her bir meýilnamalaşdyrylan ýylyň başyna hususy dolanyşyk serişdeleriň bolmaly möçberi (normatiwi), man.;

Ja - ozalky ýyl bilen deňeşdirilende haryt önümçiliginiň ösüş depginine görä normatiwiň (bolm. möçberiň) ýokarlanma prosentini;

Jo - ozalky ýyla dolanyşyk serişdeleriň umumy normatiwiniň bolmaly möçberiniň peselmesi ýa - da ýokarlanmasy has takyk ozalky ýyl bilen deňeşdirelende meýilnamalaşdyrylan ýylda dolanyşyk serişdeleriň her bir bölegi (elementi) boýunça normatiwiň ösüşiniň (peselmesiniň) algebralyk jemi ýaly edilip kesgitlenilýär.

$$\Delta \text{Nop} = \Sigma (\text{O2i} - \text{O1i})$$

şu ýerde:

O_{1i} - meýilnamalaşdyrylan ýylyň başyna i - elementi boýunça bar bolan dolanyşyk serişdeler, man.;

O_{2i} - elementi boýunça bar bolan dolanyşyk serişdeler, man.; O_{2i} - elementi boýunça meýilnamalaşdyrylan ýylda normatiwiň hasaplanylýan ululygy, man.

Kärhanalaryň dolanyşyk serişdelere bolan talaby hemişe üýtgäp durýar. Hususy dolanyşyk serişdeler we şoňa barabarlaşdyrylan durnukly bergiler (passiwler) kärhananyň dolanyşyk serişdelere bolan iň pes talabyň öwezini doldurýarlar. Kärhananyň hojalyk hereketiniň dowamynda mysal üçin çig malyň, materiallaryň, zapas şaýlaryň, ýangyjyň polufabrikatlaryň nobatdaky partiýasynyň (toparynyň satyn - - alynmasynda. möwsümleýin taýýarlyk göründe, satynalynýan resurslaryň gymmatlanmasynda, peýdalanyja - berlen önümiň öz wagtynda tölenilmeýän tölegiň geçirilmesinde dolanyşyk

serişdeler bolan goşmaça talap karz alnan serişdeleriň hasabyna ödelýär.

Kärhana gysga möhletli ssudalary (kreditleri) Amanat bankyndan, kommersiýa banklaryndan belli bir möhlete we maddy üpjünçiligiň üsti bilen alyp bilýär. Kreditlerden peýdalanma üçin kärhanalardan prosentler tutulýar. Banklara kanun boýunça karzlardan başga kärhanalar resurslar bilen üpjün edijiler bilen tölegleriň we olaryň. döwletiň. öz işgärleriniň önündäki borçnamalaryň öz wagtynda ýerine ýetirilmeginiň möhletini uzaldyp (yza çekip) bilýärler.)

Daşary ýurt tejribesinde kärhanalar karz alnan serişdeler bilen giňden peýdalanýarlar we dolanyşyk serişdeleriň aýlawynyň döwri üç emele getiriji boýunça bahalandyrylýar:

$$T_{ay} = T_z + T_{db} + T_{kk}$$

şu ýerde T_z - zapaslaryň we taýýar önümiň aýlawynyň döwri, sut.; T_{db} - debitor bergileriň aýlawynyň döwri, sut.; T_{kk} - kredit karzlaryň rölesinin ortaça möhleti. Öz gezeinde

$$T_{obd} = Z_d / W_{rd}$$

$$T_{okr} = Z_p / S_{pd} + Z_{ot} / OT_d + Z_{pr} / 3_{pr};$$

şu ýerde:

S_{zap} - önümçilik we taýýar önümiň zapaslary, man.,

Z_d - kärhananyň debitor algylary. man.;

Z_p - üpjün edijilere debitor bergiler. man.;

Z_{ot} - zähmet tölegi boýunça kärhananyň bergileri, man.;

Z_{pr} - beýleki kredit karzlary (salgyl, býudzet bolmadyk fondlara tutumlar boýunça we beyl.), man.;

W_{rd} - ýerlenilmeden orta günlük düşeyyunt, man.;

S_{pd} - üpjün edilmäniň orta günlük gymammaty, man.;

Z_{pr} - beýleki kredit bergileriniň orta günlük ululygy, man.;

OT_d işgärleriň zähmetiniň orta günlük tölegi.

Döwrüň dowamynda bu formularyň sanaýyjylarynyň esli yrgyldamasynda döwrüň başy bilen ahyry arasyndaky ortaça ululygy alynmaly. Zapaslaryň aýlawynyň we debitor bergileriň dowamlylygyny uzaltmak kärhana üçin amatly bolmaýar.

Resurslaryň zapas, taýýar önüm serişdeleriniň böleginiň hereketsiz goýulmagy finansirlämäniň ýokary derejedäki talabyny döredýär, önüm peýdalanyjylary tarapyndan öz wagtynda tölegiň edilmesligi bolsa üpjün edijiler bilen hasaplaşmagyň saklanmasyna alyp barýar, ýagny pul serişdelerine bolan goşmaça talaby döredýär. Şonuň bilen birlikde, resurslar bilen üpjün edijilere, döwlete we beýlekilere tölegleriň iölenmesiniň yza çekilmesi kärhana üçin amatlydyr, sebäbi önümçilik sikli (döwri) bilen döredilýän Maliýe çeşmesi emele gelýär.

Dünyä tejribesinde karz alanan serişdeleriň peýdalanylmasyň netijeliligi bu hususy serişdeleriň düşewüntililiginiň tölegliligine garamazdan kreditden peýdalanylmadan alynýan artdyrylmasydyr.

Maliýe ryçagyň netijeliligi kärhananyň ykdysady taýdan girdejililigi bilen karz alynýan serişdeleriň "nyrhy" - prosentiniň ortaça hasap hakynyň arasyndaky deň gelmezlikler sebäpli döredýär.

$$EFR=(1-H_p)(ER-SRSP)ZS/SS$$

şu ýerde:

H - girdejä bolan salgydyň bolmaly möçberi (normatiwi), berklik bölegi;

ER - ykdysady girdejililik, %;

SRSP - prosentiniň ortaça hasap haky, %;

ZS - karz alnan pul - maýa serişdeleri, man.;

SS - hususy pul - maýa serişdeleri, man.;

Ykdysady girdejilik

$$ER = \frac{(P_b + W_{kr}^s)}{A} 100$$

şu ýerde:

P_b - kärhananyň balans düşewünti, man.;

W_{kr}^s - önümiň özüne düşýän gymmatyna degişli bolýan kredit üçin prosent tölemeleriňjemi, man.;

A - kärhananyň maliýe balansynyň aktiwleriniňjemi, man.

Prosentniň ortaça hasap haky kesgitli döwür üçin ähli kreditler boýunça hakyky çykdajylaryň (I_{kr}) şu döwürde ulanylýan ähli karz alnan serişdeleriň umumy jemine bölünmesi bilen kesgitlenilýär, %

$$SRSP = (I_{kr} - ZS) 100$$

Ykdysady girdejilik bilen prosentniň ortaça hasap hakynyň arasyndaky tapamidy differensial diýip, karz alnan serişdeleriň hususy serişdelere bolan gatnaşagyny bolsa ryçagyň egni diýip atlandyryrlar. Diýmek,

$$EFR = (1 - H_2) DF PFR$$

şu ýerde:

DF - differensial, %;

PFR - maliýe ryçagyň egni, san gezek.

Maliýe ryçagyň netijeliliginiň peselmesi barada kärhanany habardar edýar. Differensial otrisatel bolmaly däl. Bu kredit beriji üçin hem möhümdir sebäbi onuň töwegllik etmegi differensial ululygyna bagly bolýar we ol näçepes bolsa, töwegelçilik şonça - da ýokary bolýar.

Ondan başga - da differensial bilen ryçag egniniň arasynda özara baglanyşyklyk bolýar. Karz alnan serişdeleriň köpelmesinde, diýmek ryçag egniniň hem. "karza hyzmat etme" boýunça çykdajylary köpelyär. sebäbi kreditorlar kredit hakyny ýokarlandyryrlar.

Şeýlelikde, ryçag egnini hemişe ýokarlandyjak bölüp çalyşmaly dal, ony differensiala baglylykda yola goýmak (sazlamak) zerur.

Düzgüne salma usulyna baglylykda dolanyşyk serişdeleri kadalaşdyrylýanlara we kadalaşdyrylmaýanlara bölünýärler (normalaşdyrylýan we normalaşdyrylmaýanlara).

Kadalaşdyrylýan dolanyşyk serişdelerine kärhananyň işiňiň üznüksizligini üpjün etmek üçin zerur bolan maddy gymmatlyklaryň we çykdajylaryň görnüşleri degişli önümçilik zapaslary, tamamlanmadyk önümçilik we öz taýýarlan polufabrikatlar, geljek döwürleriň çykdajylary we kärhananyň skladyndaky (gaplardaky) taýýar önüm. Dolanyşyk serişdeleriň bu toparlarynyň her haýsy boýunça kärhana hemişeki zapaslaryň (gorlaryň) çäginde ýa - da dolanyşyk serişdeleriň normatiwini (bolmaly möçberini), ýagny kärhana zerur bolan dolanyşyk serişdeleriniň mukdardaky jemini kesgitleýär.

Normirlenmeýän (kadalaşdyrylmaýan) dolanyşyk serişdelere dolanyşyk çäginde bolýan (kärhananyň skladlaryndaky taýýar önümden başga), emma önümçilik prosessiniň (hereketiniň) kadaly akymyna täsir etmeýän dolanyşyk serişdeleri degişlidirler: hasaplaşyk sçýotlaryndaky, akreditiwalaryndaky we gaznalardaky pul - maýa serişdeleri, hasaplaşykda serişdeler, yüklenilip goýberilen, yöne alyjylyk tarapyndan tölenilmedik harytlar. Dolanyşyk serişdeleriň bu elementlerin, bu ululygy, adaty bolşy ýaly köplenç we ep - esli derejede üýtgeýär we şonuň üçin olara normatiwleri (bolmaly möçberleri) kesgitlemek kyn bolýar.

Aýlanyşyk serişdelerini normrllemek (kadalaşdyrmak, bolmaly möçberi kesgitlemek) diýlende, maddy resurslaryň harçlanmasynyň we zapaslarynyň bolmaly möçberleriniň üstünde işlenilme, şeýle hem dolanyşyk serişdeleriň normatiwiniň hasaplanylmasy düşünilýär.

Maddy resurslaryň harçlanmasynyň bolmaly möçberi (normasy) - bu çig malyň, önümiň birligini öndürmeklige materiallaryň ýa - da önümçiligiň belli bir meýilnarnalaşdyrylan

şertinde bellenen hildäki işiň meýilnama boýunça mümkin bolan iň köp mukdarydyr.

Normalar (bolmaly möçberler) wagty - wagtynda seredilip durulmalydyrlar.

Peýdalanylmalý maksadyna we hasiýetine görä harçlanmanyň normalary aşakdaky alamatlar boýunça klassifisirlenýärler: agregasiýa derejesi boýunça, çig malyň we materiallaryň nomenklaturasynyň ulanylma derejesi boýunça we hereket ediş döwri boýunça.

Agregasiýanyň derejesi boýunça enjamyň kabir görnüşi ýa - da taýýar önümiň belli bir görnüşi üçin dine berlen kärhana üçin niýetlenen aýratyn normalar we bimieñzeş önümi öndürýän kärhanalar toparyna degişli bolýan toparlaýyn normalar. Aýratyn normalar normirlenýän çig malyň we materiallaryň görnüşiniň önümiň ýa - da işiň birligine edilýän çykdaýyny kesgileýär. Toparlaýyn normalar önümçiligiň we işleriň göwrümüne bellenen nomenklatura boýunça çig malyň we materiallaryň harçlanmasynyň ortaça ölçenilen ululygy ýaly hasaplanylýar. Çig malyň we materiallaryň nomenklaturasynyň ulanylma derejesi boýunça harçlanmalaryň normasy (bolmaly möçberi) ýöriteleşdirilenlere we jemleýjilere bölünýärler. Ýöriteleşdirilen normalar - bu önümiň ýa - da işiň birligini öndürmeklige (alnan nebitiň, nebit önümleriniň 1 tonnasyna, bir burawlanan skwazina, köwüp geçişini 1 metrine), belli bir maddy gymmatlyklaryň (mysal üçin, ýangyjyň, elektroenergiýanyň, nebitiň, gazyň) harçlanmasydyr.

Maddy resurslaryň harçlanylma normalarynda peýdaly harçlanma, önümçiligiň kesgitlenilen tehnologiýasy bilen Şertlendirilen tehnologik galyndylar we ýitgiler hasaba alynýarlar.

Kemçilik (brak) netijesinde, telinologiýanyň bozulmasy, guramada önümçiligiň we üpjün edilmäniň näsazlygy we beýleki kesgitlenilen reglamentleriň we işlediş tarleriniň berjaý edilmezligi netijesinde döran galyndylar we ýitgiler çig malyň we materiallaryň harçlanmalarynyň

normalaryna girmeyärler. Maddy gynimatlyklaryň harçlanmasyny normirlemekligiň tejribesinde hasap - analitik usullary we koeffisiýentler usuly peýdalanylýar.

Hasap analitiki usuly çig malyň we materiallaryň harçlanmasynyň normasyny emele getirýän her bir ebment (peýdaly harçlanma, tehnologik galyndylar we ýitgiler), berlen kärhanada maddy resurslaryň her bir anyk görnüşiniň peýdalanylmasynyň tehnologik we guramaçylyk şertleriniň derňenilmesine esaslanan hasaplaşyklar bilen kesgitlenilmesinden ybarat bolýar. Sonda ylmyň we tehnikanyň üstünliklerini, şeýle hem kärhananyň Ýerleşen Ýeriniň howa, tebigy - geogragik we beýleki aýratynlyklaryny göz önüne tutmak zerur. Bu ugry ýene - de gös - göni hasaplama usuly diýip atlandyryrlar. Çykdaýlaryň normalarynyň üstünde işlemegiň statistiki analitik (tejribe) usuly geçirilen gözegçilikler, tejribeler, labaratoriýa barlaglaryň esasyda önümiň birligini öndürmage zerur bolan çig malyň we materiallaryn udel çykdaýjysynyň belenilmegini göz önüne tutýar. Adaty boýunça, bu usul goşmaça materillaryň, mysal üçin, çalyňýan ýaglaryň, sürtgi materiallaryň we ş.m. çykdaýlaryny normalaşdyrmak (bolmaly möçberini kesgitlemek) üçin ulanylýar.

Koeffisiýentler usuly önümçiligiň göwrüminiň üýtgemesine baglylykda dolanyşyk serişdeleriň hereket edýän normatiwleriniň köpeldilmesinden ýa - da kemeldilmesinden ybarat bolýar. Sonda ähli dolanyşyk serişdeleri üç topara bölünýärler: önümçilik, önümçilik dal we ýöriteleşdirilen.Önümçilik dolanyşyk serişdelerine materiallar we tamalanmadyk önümçilik degişli, önümçilik dällere - zapas bölekler we gymmat bolmadyk baýlyklar, ýöriteleşdirilenlere geljek döwürleriň çykdaýlary we beýleki kabir elementler degişlidirler. Sonda önümçilik elementleri boýunça dolanyşyk serişdeleriň normatiwlerini önümçiligiň möçberiniň ösüşine deň bolan ölçegde, önümçilik däl dolanyşyk serişdeler boýunça - ösüşin kabir böleginde köpeldýärler.

Yöriteleşdirilen elementler boýunça dolanyşyk serişdeleriň normatiwi gös - göni hasap bilen kesgitlenilýär.

Koeffisiýentler usuly hasabyň ýönekeýligi bilen we dolanyşyk serişdeleriň göwrümine täsir edýän wajyp ýagdaýlaryň kesgitlenilmesi bilen tapawutlanylýar. Şol bir wagtyň özünde, ol önümçiligiň gurluşyndaky özgerişler netijesinde dörän hasaplaşyklarda nätakyklyklary döredýär. Şonuň üçin koeffisiýentler usuly prognoz (maglumat) hasaplaşyklarynda dolanyşyk serişdeleriň normatiwleriniň (bolmaly möçberiniň) hasaplanylmasynda ulanylýar.

Dolanyşyk serişdeleriň normirlenmesi (bolmaly möçberiniň belenilmesi) önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberiniň (normasynyň) we dolanyşyk serişdeleriniň normatiwiniň kesgitlenilmesinden ybarat bolýar. Önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberi (normasy) - bu kärhananyň kadaly hereketinde (işinde) ol ýa - da beýleki maddy gymmatlyklarynyň zapaslarynyň olaryň bir günki talabyna bolan gatnaşygyny hasiýetlendirýan görkeziji. Önümçilik zapaslarynyň bolmaly möçberi (normasy) belli bir görnüşdäki çig malyň, materiallaryň peýdalanyşynyň ortaça sutkalaýyn günlerde ölçenilýär.

Dolanyşyk serişdelerliň normatiwi (bolmaly möçberi) - bu kärhana üçin iň az mukdarda zerur bolan haryt - maddy gymmatlyklaryň ortaça zapaslarynyň (ortaça galyndynyň) gymmatynyň pulda aňladylmasy. Normatiw - sutkada edielen çykdaýynyň ulylygynyň we önümçilik zapaslarynyň köpeldilmesiniň jemi bolýar. Maddy gymmatlyklarynyň zapaslarynyň normirlenmegi kärhananyň dolanyşyk serişdeleriniň dogry guralmagynyň we aýlanyşykly peýdalanylmagynyň zerur şerti bolýar. Dolanyşyk serişdelerini normalaşdyrmaklygyň esasy meselesi olaryň iň pes möçberinde önümçilik hereketiniň üznüksiz gitmegi üçin önümiň ýerlenilmegi we belenilen möhletlerde hasaplaşyklaryň amala aşyrylmasy üçin zerur bolan şertleri döredýän öz dolanyşyk serişdeleriniň ykdysady we tehnik

taýdan esaslanan normatiwlerini işläp taýýarlamkdan ybarat bolýar.

Dolanyşyk serişdeleriň zapaslarynyň bolmaly möçberi (normalary) maddy gymmatlyklaryň görnüşleri. sortlary. belgileri, ululyklary we ş.m. boýunça belleniýär.

Kärhanada maddy gymmatlyklaryň zapaslaryň gündelik we kepilli (ätiýaç) zapaslaryna bölünýärler. Maddy gymmatlyklaryň gündelik zapaslary köplenç iki sany nobatdaky üpjün edilmelerin arasynda kärhananyň kadaly işiňi üpjünleýän möçberde kesgitleniýär. Nobatdaky üpjün etmäniň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda ýa - da meýilnamanyň artygy bilen ýerine ýetirilen ýagdaýynda kärhananyň kadaly işiň saklamak üçin kepilli ýa - da ätiýaç zapaslar döredilýär. Adatça, kepilli ýa - da ätiýaç zapas iň köp gündelik zapaslaryň 50% - geçmeli dal; kärhananyň sklad (ammar, baza) görnüşdäki üpjünçiliginde bu zapas bolmaýar. Kepilli ýa - da ätiýaç zapasy kärhana her gün talap edilýän, ýagny çäklendirilen görnüşlerin sanawyndaky maddy serişdeler boýunça döredýärler. Şeýle hem, has ýakyn ýerde ýerleşýän üpjün edijiden almak aňsat düşýän materiallar boýunça hem şeýle zapasy döretmeklige zerurlyk bolmaýar.

Dolanyşyk serişdelerine bolan talaby kesgitlemek üçin maddy gymmatlyklaryň zapaslarynyň möçberini pul aňlatmasynda bilmak zerur. Dolanyşyk serişdelerine bolan talaby aşakdaky formula boýunça kesgitleýärler:

$$D_s = G_h * M_z : W$$

şu ýerde:

G_h - seredilýän döwürde maddy gymmatlyklaryň harçlanyşy, man.;

M_z - maddy gymmatlyklaryň berlen görnüşiniň zapasynyň bolamaly möçberi, sut.;

W - seredilýän döwriň dowarmylygy, sut.

Dolanyşyk seridelerine bolan talabyň bu umumy hasaplanyş formulasy senagatyň (kärhananyň) pudagynyň aýratynlyklaryna baglylykda . hatda dolanyşyk serişdeleriň kabir görnüşiniň hasabynyň çykarylmasynda ep - esli derejede özgerip bilýär. Mysal üçin. burawlama kärhanalary önümçilik prosesiniň aýratynlygy - olaryň dolanyşyk serişdeleriniň uly böleginiň (40 - 50%) dürli gurallardan we tiz könelýän enjamlardan - buraydama turbalaryndan, gulplardan, muftalardan, dolotlardan, dwigatellerden, zapas böleklerden we beýl. - den ybarat dygy.

4.3. Goşmaça çykdayjylary we düzümi.

Bu ýagdaýlardan ugur alyp goşmaça materiallar hem normatiwleri hasaplaýarlar (kükürt kislotasy, soda, iýiji natr, ammiak, fenol, aseton, benzol, katalizatorlar, we beýl). Olaryň zapaslarynyň ululygy 20 - 70 gün aralygynda üýtgäp durýar.

Katalizatorlardan we reagentlerden başga - da. ýene - de goşmaça materiallara enjamlaryň abatlaýyş işleri üçin ulanylýan (ýaglaýjy, sürtgi we ş.m.) materiallar hem degişli bolýarlar. Bu materiallaryň zapaslary abatlaýyş işleriniň gymmatyna baglylykda kesgitlenilýär, olar abatlaýyş işleriniň takmynan 5% gymmatyny tutýarlar.

Zapas bölekleri normatiwkr hasaplanylanda Ozn , hereket edýän tehnologik, kuwwat we beýleki enjamyň gurluşyndan. kabir bölekleriň hyzmat ediş

$$Ozn = \frac{DUNdKuSd}{Td}$$

şu ýerde:

D - bir gurluşygyň birmeňzeş bölekleriniň (şaýlaryn) sany;

U - birmeňzeş gurluşlaryň sany,

Nd - berlen bölegiň (şaýyň) zapas normasy. gün;

K_u - berlen görmüşdäki ähli gurluşlarda zapas bölekleriň döwürlerinden, zapas bölekleriň (şaýlaryň) taýýarlanylş we üpjün ediliş şertlerinden ugur alýarlar. (şaýlaryň) sanyny hasaba alýan, zapas bölekleriniň (şaýlaryň) azaldylma koeffisiýenti;

t_d - bir şaýyň hyzmat ediş möhleti, gün;

S_d - bir şaýyň nyrhy, man.

Käwagt zapas böleklere dolanyşyk serişdeleriň normatiwi esasy fondlaryň berlen toparynyň balans gymmatynyň % - de kesgilenilýär. Köplenç zapas bölekler esasy fondlaryň balans gymmatynyň 4,0 - 4,5% emele getirýärler.

Tamamlanmadyk önümçilik we öz taýýarlan polufabrikatlara boln dolanyşyk serişdeleriň normatiwleri önümçilik döwrüniň dowamlylygyna, ýagny çig malyň gaýtadan işlenilmä düşen pursadyndan taýýar önümiň çykyşyna çenli wagtyňa baglylykda kesgitlenilýär. Eger kärhana önümçilik dürli möhleti bolan birnäçe atly önüm çykarýan bolsa, tamamlanlymadyk önümçilige normatiwiň hasaplanylmasy üçin önümçilik döwrüniň ortaça dowamlylygyny kesgitleýärler. Adatça, nebiti gaýtadan işleýän we nebit himiýa kärhanalarynda önümçilik döwrüniň dowamlylygy ujypsyz bolýar we birnäçe güni emele getirýär. Eger taýýarlanylýan önüme - siňdirilýän maddy gymmatlyklar toplanýan bolsa, has gymmat durýan we zähmeti köp talap edýän prosessler (bereketler) tiz amala aşyrylmaýan bolsa, önümçilik döwri uzak dowam etse, tamamlanmadyk önümçilige bolan normativ hasaplaşyga çykadjylaryň ösüş koeffisiýentine degişli düzedişler girizilýärler. Sonda tamamlanmadyk önümçilige bolan dolanyşyk serişdeleriň normatiwleri (bolmaly möçberleri) baglylyk bilen kesgitlenilýär.

$$\text{Ön} = \text{ÖödgKçö} : W_m$$

şu ýerde:

\ddot{O}_{dg} - haryt önümiň meýilnamalaşdyrylan önümçiliginiň fabrik - zawody boýunça özüne düşýän gymmaty, man.; t - önümçilik döwrüniň dowamlylygy, gün;

$K_{\text{çö}}$ - çykadjylaryň ösüşiniň koeffisiýenti;

W_m - meýilnamalaşdyrylan döwrüň dowamlylygy, gün.

Çykadjylaryň ösüş koeffisiýenti bu - tamamlanmadyk önümçiligiň we öz taýýarlan polufabrikatlaryň galyndylarynyň ortaça özüne düşýän gymmatynyň liaryt önüminiň çykarylmasynyň fabrik - завод boýunça özüne düşýän gymmatyna bolan gatnaşygydyr.

5. bap. Záhmet we záhmet haky kadrlar.

5.1. Záhmet öndürjiligi.

Záhmet - bu talyby kanagatlandyrmak üçin zerur bolan maddy we ruhy eşretleri döretmek boýunça adamyyň maksadalaýyk hereketleridir (işleridir). Záhmet öndürjiligi - maddy eşretleri öndürme hereketinde onuň peýdalylygynyň, netijeliliginiň görkezijisidir.

Záhmet öndürjiliginiň guşarnyksyz ösüşi önümçiligiň netijeliliginiň wajyp görkezijisi, milli girdejidiniň ýokarlanmasynyň önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmesiniň, önümçiligiň girdejililiginiň ýokarlanmasynyň esasy bolup durýar.

Indiidual (hususy) záhmet öndürjiligini tapawutlandyýarlar.

Hususy záhmet öndürjrliginde janly, anyk záhmetiň netijeligi düşünüýär. Ol wagt birüginde (sag., gibi, aý, ýyl) bir işleýäne düşüp öndürilýän önüm bilen ýa - da önüm birügi kesgitleýär. Yöne diri zähetiň çykdaýjylary bilen entek jemgiýet zähmetiniň öndürjilik derejesi kesgitlenilýär. islendik önüm döretmeklige diňe işgärleriň diri záhmeti däl - de (nebitçileriň záhmeti, mysal üçin eger nebiti gazyp alma barda günüň gitse), öz nobatynda öndürme bereketine gatnaşýan adamlaryň zähmetiniň önümi bolýan önümçilik serişdeleri hem: enjamlar, çig mal, maddy - energetik resurslary we ş.m. hasaplanylýar.

Jemgyýetçilik zähmetiniň öndürjiligi önüm birliginiň öndürilmegine sarp edilýän záhmet görnüşleri bilen, ýagny anyk önümi döretmäge gatnaşýan işgärleriň diri záhmeti we záhmet serişdelerini we gurallaryny öndürmeklige harçlanylan ozalky zähmeti bilen ölçenilýär.

Jemgyýetçilik zähmetiň öndürjiliginiň ösüşi ähli jemgyýetçilik formasiýalary

$$Z_{\text{ö}} = Q(Z_{\text{ç}} + Z_{\text{d}})$$

üçin zerur şeyle baglylyk bilen aňladylýar:

Şu ýerde:

Q - öndürilen önümiň (zähmetinin) göwrümi;

Z_ç, we Z_ç, - zada geçirilen (ozalky) harçlanmalar we diri zähmet.

Anyk pudagyň (kärhananyň) şertlerinde meýilnamalaşdyрма, hasaba alma we derňeme maksady bilen diri zähmetiň öndürilijiligiň görkezijisinden peýdalanylýarlar.

Yokarda áydylyşy ýaly zähmet öndürilijiligi işgärleriň wagt birliginde öndüren önümiň (işini) möçberi bilen ölçenilýär.

Diri zähmetiň öndürilijiligiň görkezijisi şeyle baglylyk bilen kesgitlenilýär.

$$\Pi_T = \Sigma Q / U$$

Şu ýerde:

ΣQ - kesgitli wagtda öndürilen önümiň (işini) umumy sany;

U - şol ýa - da beýleki wagt dowamyndaky işgärleriň orta sanaw sany.

Zähmet öndürilijiligi ölçenilýan döwre baglylykda öndürilijiligiň şeyle görnüşlerini tapawutlandyryýarlar.

-Arassa iş wagtynda işgäriň zähmetiniň öndürilijiligi häsiýetlendirýän zähmetiň sagatlaýyn (sagat boýunça) öndürilijiligi.

-Arassa iş wagty we smenalardaky işsiz durma wagty boýunça hasaplanylýan gündäki öndürilijiligi.

-Berlen wagt boýunça diňe işgäriň öndürilijiligine däl - de, zähmetiň guralmasyny, höweslendirme şertlerini we kärhananyň önümçilik - hojalyk işiniň beýleki ugurlaryny häsiýetlendirýän aýdaky we ýyldaky öndürilijiligi.

Ölçeg ululygyna baglylykda zähmet öndürilijiligiň şeýle görnüşleri tapawutlandyryýarlar:

1.Hakyky - öndürilen önüm (iş) hakyky aňlatmasynda ölçenilýär. Bu has ýönekeý we takyk görkezijidir. yöne onuň ulanmasyny çäkli bolýar. Ol dine birmeňzeş önümiň

öndürilmesinde zähmet öndürijiligini hasaplamada peýdalanylyp bilner. Nebit gaz alma senagatynyň pudaklarynda hakyky görkezijiler wagt birliginde bir işgäre düşýän hasabynda skwazynalary burawlamada geçiş inetrlerini, alnan nebitiň tarmamasyny, alnan gazyň müň kubometrihi görkezýärler.

$$\Pi_T = \Sigma Q / U$$

Şu ýerde:

ΣQ - kesgitli wagtda hakyky aňlatmadaky önümiň umumy sany (m, t, m^3); U - işgärleriň orta sanaw sany.

2. Kärhanalarda esasy hereket bilen bir hatarda kömekçi we hyzmat ediş häsiýetindäki işleriň geçirilmesi zerarly (gaz kompressor, parosil hojalygy, mehaniki, abatlaýyş we ş.m. gulluklary) pul görnüşinde ulanylýan ekwiwalentiň kömgi bilen işiň ähli göwrümini bahalandyrmak zerurlygy yüze çykýar. Önümiň umumy göwrümini boýunça hasaplanylýan zähmet öndürijiliginiň görkezijisi - bu aşakdaky baglylyk bilen zähmet öndürijiliginiň nyrh bilen baglynyşykly görkezijisidir.

$$\Pi_T = \Sigma Q \Pi / U = B \Pi / U$$

Şu ýerde:

Π - önüm (iş) binliginiň nyrry, man.;

$B \Pi$ - jemi önüm.

3. Önümiň birliginde adam sagatda köp zähmet öndürijiliginiň zähmet görkezijisi zähmet çykdaýjylarynyň netijeligi barada anyk düşünje berýär.

Bu görkezijiniň uly möçberi önümleri (burawlama wyşkasyny gurma, turbinalary taýýarlama we ş.m.) öndürmede ulanmagy has maksadalaýykdyr. Bu ýagdaýlarda zähmet öndürijiligi hakyky köp zähmetiň we onuň bolmaly möçberini deňeşdirilmesi bilen bahalandyrylýar.

Burawlamada (ulanylma we gözleg görmüşlerinde) zähmet öndürijiligi hakyky, nyrry we zähmet görkezijileri bilen ölçenilýärler. Hakyky görkeziji belli bir wagt dowamynda (aý.

ýyl) geçiş möçberini (A) işgärleriň orta sanaw sanyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

$$\Pi_T = A / \Psi$$

Wagt birliginde burawlama toparyna düşýan geçiş möçberi burawlamada zähmet öndürijiliginiň aýratyn hakyky görkezijisi bolup durýar.

$$\Pi_T^{BP} = A / B$$

Şu ýerde B - burawlama toparynyň sany.

Burawlamada nyrh görkezijisi wagt birligine bir işgäre hasaplanylýan Smeta nyrlaryndaky iş göwrümini häsiýetlendirýär. Bu görkezijiniň ululygy burawlama işleriň birliginiň smeta nyrhynyň derejesi bagly bolýar. Ol meýilnamaly kommersiýa tizliginde hasaplama baglylykda, şeýle hem hak tölemede we maddy çykdajylarda bolup geçýän üýtgemelere baglylykda ep - esli derejede üýtgäp durýar.

$$\Pi_T = C_{cm} / \Psi$$

Şu ýerde C_{cm} - ýerine yetirilen işiň smeta nyrhy, man.

Burawlamada zähmet öndürijiliginiň zähmet görkezijisi has aýratyn bolýar. Ol adam - sagat hasabynda 1000 m geçişniň ýa - da skwajynanyň zähmet talap edijiligi bilen hasaplanylýar.

Nebiti gazy gazyp almada zähmet öndürijiligini hasaplama üçin hakyky, nyrhly we zähmet görkezijilerinden peýdalanýarlar.

Hakyky wagt birliginde bir işgäre düşýän gazyp almanyň göwrümi (Q) bilen hasaplanylýar, T (adam, m³) adam.

$$\Pi_{TB} = Q / \Psi$$

Bu görkezijiniň köp kemçilikleri bardyr ilki bilen - ä ol işgäre bagly bolmadyk sebäplere görä, ýagny ýatagyň

boşamasyna görä, öndürjilik derejesiniň peselmesini hasaba almaýar.

Nyrh bilen baglanyşykly görkeziji wagt birliginde bir işgäre düşýän jemi önümiň göwrümi (Q) bilen hasaplanylýar, man./adam.

$$\Pi_{TP} = Q_B / \Psi$$

Bu görkezijä hem ýokarda aýdylyp geçilen kemçilikler hasiýetli.

Zähmetiň ykdysadyýetiň wajyp görkezjileriniň biri bolup, zähmet öndürjiligiň we ortaça zähmet hakynyň ösüş depgininiň gatnaşygyny görkezýän öňe gidişlik koeffisienti (K_o) çykyş edýar.

$$K_o = \Delta Z_o / \Delta Z_{o.z.h.}$$

Zähmet görkezijileriniň seljermesinde bu koeffisienti zähmet öndürjiligiň we ortaça zähmet hakynyň ösüş depgini görkezýar.

$K_o \geq 1,0$ bolanda, zähmet öndürjiligi zähmet hakyna garanyňda, has ýokary depgin bilen ösýar we kärhananyň girdeýjileriň ösüşi çykdajylarynyň ösüşinden öňe gidýanligi esaslandyrýar.

$K_o < 1,0$ bolan şertinde kärhana resurslary öndürşinden köp sarp edýar diýip aýtmak bolar.

Başgaça aýdanyňda, zähmet öndürjiliginden ortaça zähmet hakynyň ösüş depgini öňe gidende, sarp ediş prosesi önümçilik prosesinden çalt bolup geçýar (girdeýjiniň ölçegleriniň peselme ýa-da çykdajylarynyň köpelme prosesi gidýar).

2. Zähmetiň ykdysadyýetinde ýene bir wajyk görkezijileriň biri bolup, önümiň birligine zähmet hakynyň çykdajylary çykyş edýar (öň bu görkeziji normatiw arassa önüm diýip atlandyrylýardy). Bu görkeziji önümçiligiň islendik etapnynda zähmet haky fondynyň dogry meýileşdirilişini yzarlamaga mümkinçilik berýar we zähmet haky fondynyň meýilnamdan

üýtgemeginiň analizini geçirýar (önümçiligiň göwrüminiň meýilnamadan ýokarlanmagy ýa-da peselmegi, işgärleriň sanynyň üýtgemegi).

3. Potralaýyn zähmet haky tölenilýän kärhanalarda (tehniki) şertlendirilen norma boýunça işleýanlar) zähmet görkezijileriniň seljermesinde zähmeti gadalaşdyrmagyň ýagdaýy , ilkinji nobatda hem normalaryň dartgynlygy serjerilýar. Bu analiz düzgün bolşy ýaly ýylda 2 gezek geçirilýar we seljermäniň esasynda normalaryň üýtgedilmegi (eger olar ýeterlik dartgynly bolmasa) ýa-da olaryň öňki derejesinde galdyrmagy barada teklipler berilýar.

Dartgynly normalar diýip, olary 50-75 %-ne çenli işçileriň ýerine ýetirmegine, şonuň bilen birlikde olaryň artyk ýerine ýetirilişi 110 %-den geçmedik ýagdaýyna düşünilýar. Normanyň beýleki derejesinde normalar peseldilen diýip hasap edilýar (50-75%-ne çenli işçileriň artyk ýerine ýetirişleri 110% we ondan köp bolan ýagdaýynda).

Zähmet öndürijiliginiň ýokarlandyrylmasynyň ýollary:

1.Önümçiligiň tehmlki derejesiniň ýokarlandyrylmasyny, skwazynalaryň önümleriniň doly peýdalanylmasyny. önümçiligiň, zähmetiň, dolandyrylmanyň guralmasyny gowulandyrmak. İşgärleriň kamilleşigini, olaryň işjeňligini ýokarlandyrmak.

2. Iş wagtyny peýdaly ulanmak, guramaçylyk - tehniki sebäpler bilen şertlenen smenalaryň içindäki işsiz durmaklygy aýyrmak, işgärleri oýlanyşykly ulanmak, müdiriýet - dolandyryjy işgärleriň sanyny kemeltmek, maddy taýdan işgärleri höweslendirmek.

3. Önümçilik möçberini, önümçilik öndürmäni her taraplaýyn ýokarlandyrmak.

5.2. Zähmet haky mazmuny we görnişi.

Yolbaşçylary we hünärmentleri şertrlama boýunça hakyna tutma gurluşynyň (sistemasynyň) ulanylmasy bazar ykdysadyýetiniň aýrylmaz bölegi (elementi) bolup durýar.

Zähmet şertnamasy - bu raýat - hukuk potrat şertnamasynyň elementleri bar bolan howlukmaç şertnamanyň aýratyn görnüşidir. Ol zähmetiň soňky netijelerine gönükdirilýär, zähmetiň durnukly hilini, onuň netijeliliginiň ýokarlanmasyny üpjün etmäge kömek edýär. Şol bir wagtyň özünde şertnama işgäriň aýratyn hünär ukybynyň hasaba alynmasyna we ondan ýerlikli peýdalanmaklyga Şert döredýär, şeýle hem önümçiligiň ähmiýetliliginiň hasaba alynmasyna we iki taraplaýyn jogapkärçiligiň ýokarlanmasyna alyp barýar.

Şertnama 5 ýyla çenli baglanyşylýar. Şertnama wagtynyň geçmegi zähmet gatnaşyklaryny hökmany bes etmek üçin esas bolmaýar. Taraplaryň ylalaşygy boýunça ol öçki şertlerde dowam etdirilip ýa-da täze şertlerde baglanyşylyp bilner.

Adaty bolan zähmet ylalaşygyndan tapawutlylykda şertnama iki nusgada ýazuw görnüşinde düzülip, olaryň biri kärhananyň işgärler (kadrlar) bölümünde, beýlekisi bolsa işgäriň elinde galýar. Şertnama baglanyşylandan soň işe kabul edilme barada buýruk berilýär we zähmet kitapgasyna ýazgy edilýär.

Şertnama usulýetindäki zähmet gatnaşyklarynda zähmetiň guralmasy we oňa hak tölenmesi zähmetiň öndürijiligiň we hiliniň ýokarlanmasyna gönükdirilen bolýar. - Bu usul boýunça zähmete hak tölemäniň guralmasyna iş hakynyň hemişelik we üýtgeýän elementini göz önüne tutmak maksadalaýykdyr. Önümçiligiň maksadyna we ähmiýetliligine, kämilleşik bölegi tölegiň 90% - ne laýyk gelip bilner. Zähmet şertlerini we öndürijiligi üpjün edýän ýolbaşçy (direktör we ş.m.) ýaly işgärlere üýtgeýän elementinin has ýokary paýyny göz önüne tutmaklyk maksadalaýykdyr.

Hak töleginiň kesgitlenilmesiniň başga bir görnüşli hem peýdalanylyp bilner. Ol işiň soňky netijeleriniň bahalandyrylmasyna (girdeji koeffisiýentine) we işgäriňiň bu netijelige goşan hususy goşandyna esaslanan hususy bahalamanyň ulanmasynda gurnalýar.

Şertnama boýunça zähmete hak tölemäniň kesgitlenilmesiniň üçinji bir görnüşü hem ulanylyp bilner. Onuň düýp esasy hak tölemäniň kesgitlenilmesiniň üçinji bir görnüşü hem ulanylyp bilner. Onuň düýp esasy hak tölemäniň hakyky (absolýut) ululygynda beüenilýänuiginden ybaratdyr. Emma gazanjy we zähmetiň netijelligini baglaşdyrmak üçin onuň belli bir böleginiň ýylyň ahyrynda tölenilmegi göz önüne tutulýar. Mysal üçin, her aý kesgitlenilen gazanjyň 75% tölenilip, 25% saklanylýar we ýylyň ahyrynda tölenilýär. Ýylyň ahyrynda hiç hili duýduryşlar käýinçler bolmasa saklanylan pul kredit boýunça bankyň prosentiniň hasaba alynmasy bilen tölenilýär. Eger ýalňyşlyklar bolan bolsa, bu pul bölekleyin tölenilýär. Tölegiň şertnama usulyýetinde şertnama boýunça göz önüne tutulmadyk, emma ýerine ýetirilen islendik iş tölenilýär.

Biziň ykdysadyýetimiziň bazar gatnaşygyna geçmeginiň şertlerinde iş bilen meşgullylyk we işsizlik ýaly düşüňjeler peýda boldy.

Ilatyň iş bilen meşgul bolmagy - bu hereket edýän kanunlara laýyklykda raýatlaryň özüniň we jemgyýetiň talaplaryny kanagatlandyryňan we adaty bolşy ýaly. olara gazanç ýa - da zähmet girdejisini getirýän hereketi. Bizin ýurdumyzda ilatyň iş bilen meşgullylygy "Ilatyň iş bilen meşgullylygy baradaky" kanun, zähmet hakyndaky kanun we beýleki aktlar (kanunlar), şeýle hem köpçülikleýin şertnamalar we ylalaşyklar tarapyndan yola goýulýar.

Raýatlara zähmete bolan ukyplaryndan peýdalanma we kanun tarapyndan gadagan edilmedik islendik işi amala aşyrmaga hukuk berilýär.

Raýatlaryň zähmete bolan konstitusion hukuklaryny amala aşyrmaklyga gönükdirilip saýlanylan işliligiň doly we erkin syýasatynyň geçirilmesini döwlet üpjün edýär.

iş bilen meşgullanan ilata raýatlaryň aşakdaky toparlary degişlidir:

-doly iş gününüň (hepdaniň) dowamynda tölenmesi bilen haktyna tutma boýunça işleýänler, şeýle hem tölenilýän işi bolan, emma näsaglygy zerarly ýa - da wagtlaýynça rugsat bilen baglanyşykly ýok bolan işgärler;

-telekiçileri goşanda, özlelerini özbaşdak iş bilen üpjün edýänler, hususy zähmet işi bilen meşgullanýan şahslar, özümçilik işi bilen meşgullanýan kooperatiwleriň agzalary, fermeleri we olaryň maşgala agzalary we ş.m.;

-harby gullugyndakylar we raýatlaryň beýleki toparlary;

-tölenilýän wezipä saýlanylanlar, goýulýanlar ýa da tassyklanylýanlar.

Ilaty iş bilen meşgullylygyny üpjün etmek üçin döwlet maliýe - kredit, imyestisiýa we salgyt syýasatyny göz önünde tutýar. Bu maksat bilen işliligiň döwlet, jemgyýetçilik, respublikan, regional maksatnamalary işlenip düzülýär.

Iş bilen üpjün etme gullugynyň ilkinji bölegi (halkasy) bolup etrap we şäher merkezleri çykyş edýärler.

Aşakdaky meseleler olaryň iş görnüşlerine degişli bolýarlar; işliligiň ýagdaýynyň derňewi; Ýerli zähmet bazarynyň bahalyndyrylmasy, iş bilen üpjün etmek soragy boýunça yüz tutýan raýatlary hasaba alma, ilaty bar bolan işler harada maglumatlar bilen üpjün etme, hünär kämilleşdirilmesiniň guralmasyny, iş bilen üpjün edýän adamlara olara gerekli bolan işgärleri saýlamaklykda kömek we maslahat bermek - öz ygtyýarlygy çäginde işsiz ilatyň durmuşy taýdan goralmasyny üpjün edýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde işli ilatyň düzümi düýpgöterüýtgeýär: döwlet kärhanalarynda işleýänleriň sany peselýär we ep - esli derejede eýeçiligiň alternatifi görnüşindäki kärhanalaryndaky işgärlerlň sany ýokarlanýar.

Işsizlik - bazar ykdysadyýetiniň aýrylmaz hemrasy, onda zähmete ukyply ilatyň bir bölegi artykmaç bolýar (zähmetiň rezerw armıýasy). Işsizler diýlip işi we zähmet gazanjy bolman, ilatyň işlilik gullugynda iş gözlegi üçin hasaba alnan we işe başlamaga taýýar bolan zähmet ukyply raýatlar hasaplanylýarlar.

Işsizligiň kesgitli derejesi (ilatyň 4 - 5% sany) äşgär bolan diýip hasaplanylýar we adaty dereje diýlip atlandyrylýar.

Mysal üçin wagtyň islendik döwründe adalaryň haýsy hem bolsa bir bölegi hökman iş gözleýär, şol sanda birinji gezek gözleýänler ýa - da möwsümleýin işleriň arakesmelerf sebäpli işsiz bolanlar. Şunuň ýaly işsizlige friksion işsizlik diýilýär.

Häzirki döwürde köplenç önümçilikde gurluş boýunça bolup geçýän özgerişler bilen baglanyşyklykda käb'h' hünärlere bolan talybyň üýtgemesine alyp barýan we şo sebäpli işgärleriň belli bir sanynyň iş ýersiz galýan ýagdaýlary yüze çykýar. Bu düzüm (gurluş) boýunça işsizlik hasaplanylýar.

Onümçilik döwriň kemelmesi bilen baglylykda pensiýa we pensiýa çykmagyň özyanyndaky adamlar bilen bir hatarda ýaş işgärler hem işden boşadylýan ýagdaýlara hem ýygy - ýygydan düş gelmek bolar. Bu gemograik işsizlikdir. Zähmetiň rezeny armıasy (goşuny) belli bir kärli we derejeli işgärlere bolan talybyň we teklibiň deň gelmezligi (barabar dälligini) şöhlendirýär.

Kärhananyň bankrotlanmalarynyň ösmegi bilen, bereket edýän kärhanalarda onümçilik görüminiň peselmesi bilen bu goşunyň sany artýar.

"ilatyň işligi baradaky" kanun kärhanalardan boşadylan işgärlere edliýän tölegleri göz önüne tutýan

- hünär taýarlanylma, kmilleşdirilme ýa - da derejäni ýokarlandyрма döwründe stipendiýalaryň tölenmesini;
- tölegi jemgyýetçilik işlerinde gatnaşmaga mümkinçilik;
- iş bilen üpjün etme gullugynyň teklibi boýunça başga regiona meýletin göçme bilen baglanyşykly çydaýjy ary ñ kompensas

iýasy.

Posobiýeleriň (berilýän kömekleri) möçberiniň kesgitlenilmesiniň tertibi, onuňtölenme şertlerini we möhletleri kanun tarapyndan belgilenilýär. Posobiýeleriň (ber. kömekleriň) möçberi işsiz diýlip hasaplanylýan raýatlaryň toparlaryna (derejesine) baglylykda üýtgeýär (differensirlenýär).

Kärhana işgärleriniň zähmetine hak töleme aýlyk (iş haky) görnüşinde amala aşyrylýar.

Aýlyk - bu önümçiligiň wajyp sebabi we öndürilýän gymmatlygyň çeşmesi bolýan zähmetiň nyrydyr, ol adamlaryň köpüsiniň maddy tarapyndan esas bolup çykyş edýär. Adamyň özi haryt bolmasa - da, ol zö güýjini iş hakyna satmaklyga mejbur bolýar.

Iş hakyň derejesi köp sany ýagdaýlara, şol sanda zähmetiň aýratynlygyna, hiline we möçberine, işgäriň kämilleşigine, işiň özüne çekijiligine ýa - da özüne çekmezligine (gyzyklandyrylmazlygyna), tebigi şertleri, tehnologiýa we ş. meňzeşlere bagly bolýar. onsoňam, zähmet bazaryndaky bäsdeşige (konkurensiýa) hem baglydyr.

Nominal (belgilenen) we hakyky iş haklaryny tapawutlandyrylýarlar. Nominal (belgilenen) - bu satyn alma ukyplygy üýtgeýän pul satyn alnyp bilinjek harydyr we hyzmatyň zerur bolan sanyny kesgitleýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde işgärleriň zähmetine hak tölenmesi reglamentirlenýän şeýle sistemalardan (gurluşlardan) peýdalanýar: tarif, tarifsiz, kontrakt (şertnama).

Tarif sistemasy (gurluşy) kärhanalarda zähmet töleginiň guralmasynyň, dolandyrylmasynyň we meýilnamalaşdyrylmasynyň esasy bolup durýar. Ol norma görkezijileriň jemi bolup çykyş edýär. Bu normatiwleriň kömegi bilen önümçiligiň görnüşlerine, işgärleriň dürli toparlarynyň dereje görnüşlerine, zähmetiň hasryetine we şertlerine baglylykda işgärleriň we gullukçylaryň iş hakynyň tölenmesi yola goýulýar.

Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygyna geçmezinden ozal bu gurluş halk hojalyk ähmiýetine baglylykda pudaklar we yurdun etraplary boýunça zähmet hakykynyň döwlet tarapyndan yola goýulmasy üçin niýetlenendi.

Bazar ykdysadyýetine geçiş şertlerinde tarif sistemasynyň orny ep - esli derejede üýtgeýär. Taze ykdysady şertlerinde tarif gurluşy saklanylýar; emma onuň ähli bölekler (elementleri) birmeňzeş ähmiýete eýe bolanoklar: bir bölegi hökmany hasiýetini saklady, beýlekileri bolsa maslahat berilýänlere degişli boldular. Yöne bu gurluşyň ähli bölekleriniň (elementleriniň) ähmiýetleri saklanylýar, hem - de bu gurluş kärhanalarda zähmet töleginiň sazlanylmasynyň wajyp şerti bolup galýar. Tarif gurluşy şeýle böleklerden ybarat bolýar: tarif - dereje habar berijiden, tarif setkasyndan. tarif hakyndan we tarif koeffisiýentinden. Tarif dereje habar beriji - bu işleri tarifleme we işgärlere deerje berme üçin normany (bolmaly möçberi) görkezýän dokument.

Tarif haky - wagt birligine (sag, güne) her bir dereje toparynyň işgärlerine zähmet hakynyň çäginä häsiýetlendirýär.

Tarif setkasy - bu derejeleriň (kämilleşigiň) yzygiderliligini hem - de koeffisiýentleriň kömegi bilen ikinji, üçünji we soňky razrýadlaryň (toparlaryň) tarif hakynyň möçberleriniň birinji razrýadyň tarif hakyna bolan gatnaşygyny kesgitleýän ululyklaryň hatary (şkalasy). Şeýlelikde, işçiniň kwalifikasiýasyny (kämilliligini) häsiýetlendirýän razrýadlar - bu tarif setkasynyň esasy bolup durýar.

Birinji razrýadlaryň tarif haky ikinji we soňky razrýadlaryň işçileriniň zähmet hakynyň kesgitlenilmesi üçin başlangyç (deslapky) derejesi bolup çykyş edýär.

Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygyna geçilmezinden öň bu hak döwlet tarapyndan belgilenilýärdi. indi bolsa kärhanada işlenip düzülýär.

Zähmet hakynyň möçberi ep - esli derejede zähmete hak tölemäniň görnüşine bagly bolýar. Wagt hasabyndan we

potratlaýyn tölenýän görnüşleri olaryň esasy görnüşlerine degişlidiler.

Wagt hasabyndan tölenilende iş haky işgäriň kämilleşme derejesi we işlenilen wagty bilen kesgitlenilýär we ýerine yetirilýän işiň gowrümüne bagly bolmaýar. Ol işgärler tarapyndan ýerine yetirilýän işiň gowrümüne bagly bolmaýar. Ol işgärler tarapyndan ýerine ýetirilýän işiň gowrümüne takyk kesgitläp we bahalandyryp bolmaýan wagtynda önümçiligiň awtomatlaşdyrylmasynda we potratlaýyn hak tölemäniň hiliň peselmesine alyp barýajak ýagdaýynda ulanylýar. Göş - göni wagt hasabyndan tölenilýän däl - de mukdar we hil taýdan üstünlikler üçin (maddy - energetik resurslaryň tygşytlanmasy, heläkçiliksizlik we beýlekiler üçin) göni iş hakyna goşmaça sylag pullary berilýän döwürleýin - sylag tölegleri has ýaýrandyr.

Potratlaýyn töleg görnüşinde zähmete hak öndürilen önümiň sanyna baglylykda, aýlyk bolsa potrat nyrhalarynyň ýerine ýetirilen işleriniň möçberine ýa - da öndürilen önümiň möçberine köpeldilmesi bilen kesgitlenilýär. Bu görnüş göş - göni potrat gazanjynyň üstüne öndürmäniň bolmaly möçberiniň artygy bilen ýerine ýetirilendigi üçin sylag goşulýan potrat - sylag goşulýan potrat - sylag görnüşindäki hak töleme bolup çykyş edýär.

Tölegiň potrat – progressiw görnüşü hem ýaýran bolup, onda potrat - sylag görnüşinden tapawutlykda bolmaly möçberinden (normadan) artyk öndürilen önüm ýokary (progressiw) nyrhlar boýunça tölenilýär.

5.3. Kadrlar düzümi we hünär tayarlygy.

Kärhananyň personalynyň düzümi we klassifikasiýasy.

Kärhananyň personaly (kadrlary) diýip onuň işgärleriniň esasy düzümine aýdylýar:

Kadrlar - bu önümçiligiň esasy we möhüm tarapy, jemgyýetiň ilkinji önümçilik güýjidir. Olar önümçilik

şerişdelerini döredýärler we olary berekete getirýärler hem - de yzygiderli kämilleşdirýärler. Işgärleriň kwalifikasiýasyna, olaryň hünärment taýarlygyna, işeňirliligine önümçiligiň netijeligi ep - esli derejede bagly bolýar.

Karhnalarda senagat - önümçilik wc önümçilige degişli bolmadyk işgärleri tapawutlandyrýarlar. Senagat önümçilik işgärler toparyna önümi öndürmeklik bilen meşgullanýan işgärler degişlidirler.

Olar kärhananyň esasy, kömekçi we goşmaça bölümleriniň, şeýle hem bu bölümlere hyzmat edýän ähli gulluklarynyň we hojalyklaryň wc senagat önümçiliginiň personalyna önümçilik işi bilen baglanyşykly hyzmatlary edýän işgärlerdir.

Önümçilige degişli bolmadyk toparyň personalyna önümi öndürmek bilen gös - göni bagly bolmadyk işgärler degişlidirler. Olar ýaşayş - kommunal hojalygynyň jemgyýetçilik iýmitiň, çagalar, medeniýet, sagaldyş edaralarynyň işgärleridirler.

Ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça senagat önümçilik personalynyň düzüminde şeýle toparlary tapawutlandyrýarlar:

- işçiler,
- specialistler (inzener - tehniki işgärler),
- işgärler,
- kiçi hyzmat ediji personal,
- şägirtler,
- garawul.

Personalyň her bir topary dürli karli işgärlerden ybarat bolup, şolaryň çäginde hem olar hünärleri boýunça bölünýärler.

Kär - ýerine ýetirilmesi üçin aýratyn bilimler toplumyny we tejribäni talap edýän belli bir işiň görnüşini häsiýetlendirýär.

Kärin içinde önümçiligiň ol ýa - da beýleki pudagynyň belli bir bölegindäki (uçastogyndaky) işiň ýerine ýetirilmesi üçin goşmaça bilimi we eridikler talap edýän hünärler tapawutlandyrylýarlar:

Hünär - kämilleşigi diýlende - önümçiligiň aýratyn bölümleri boýunça - bilimlerin jemi we olarda dürli çylşyaymlylykdaky işleri ýerine ýetirip bilmeklik düşünilýär.

Belli bir hünär boýunça önümçilik endiklerini ele almak bilen birlikde işgäriň umumy bilim we umumy tehniki taýýarlygy hünär kämilleşiginiň hökmany başlangyjy bolup durýar.

Işçiler toparyna önümi öndürmeklige gös - göni gatnaşýan we önümçilik hereketiniň kadaly akymynyň üpjün edýän işgärler degişlidirler. Önüm öndürýän işçiler - bu esasy işçilerdir. Esasy önümçilik hereketiniň geçmesine şert döredýän işçiler - bu kömekçi işçilerdir.

Inzener - tehniki işgärlere (hünärmentlere) önümçiligiň guralmasyny we dolandyrylmasyny amala aşyryýan işgärler degişlidirler:

- kärhanalaryň, sehleriň, gurluşlaryň ýolbaşçylary funksional bölümlerin, toparlaryň, dispetçer gullugynyň işgärleri we beýleki degişlidirler.

Gulluklara - hasaba alma, hasaplaşyk, konselýar we hojalyk işlerini ýerine ýetirýän işgärler degişli (hasapçylar, Maliýe işgärleri, kadri ar hasabat bölümüniň işgärleri, çyzgyçylar, çapçylar we başg.).

Kiçi hyzmat edýän personala - kärhananyň howlusyny we gulluk jaýyny arassalaýan işgärler degişli.

Şagirtlere kärhanada önümçilik hereketiniň dowamynda aýratyn ýa - da toparlaýyn okuw görnüşinde okadylýanlar degişli bolýarlar.

Goralma düzümi harby, wahtýor, garawul we ýangyn goragynyň işgärlerinden ybaratdyr.

Öz aýratynlyklaryna baglylykda halk hojalygynyň her bir pudagyna derejesi boýunça işgärleriň öz düzümi hasiýetlidir.

Zähmetiň bölünmesi önümçigiň taze görnüşleriniň döremesini, tehniki prosess bilen baglylykda taze kärler - olaryň içinde bolsa taze hünärler döreýärler. İşgäleriň aýratyn taýýarlanylmasyny talap etmeýän pes hünär kämilleşiklik

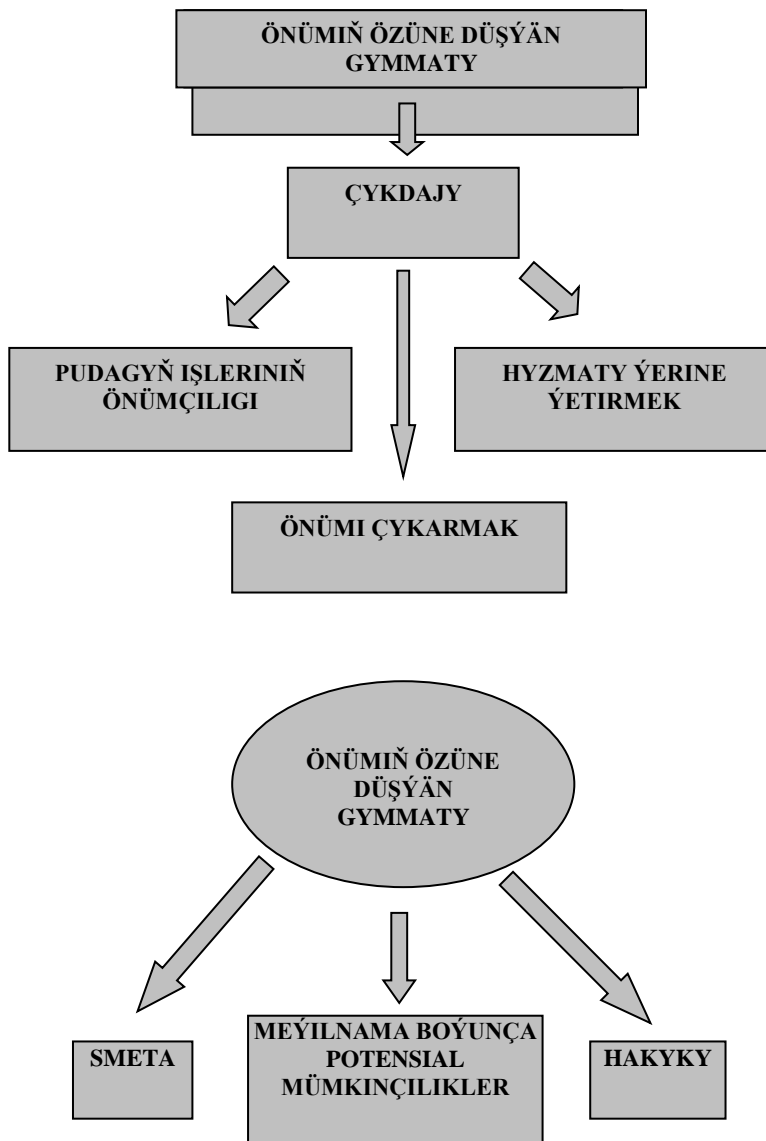
zähmet kärleri aýrylýar we işgärleriň tejribesine (derejesine) has ýokary talaplar edilýän taze kärler we hünärler döreýärler. Ykdysadyýetiň bazar gatnaşygya geçmegi işgärleriň profes - sional (kär) düzümine ep - esli derejede tasir edýär.

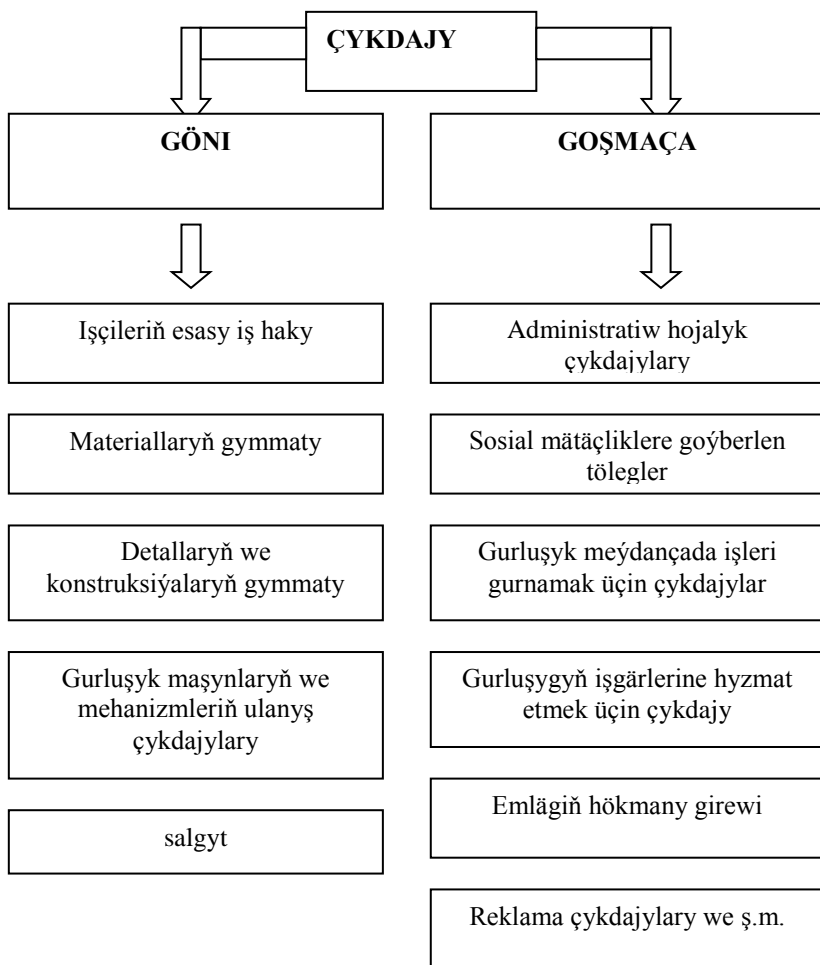
Menedzer, broker, diler, konsating gullugynyň, auditini işgäri ýaly kärer peýda boldular.

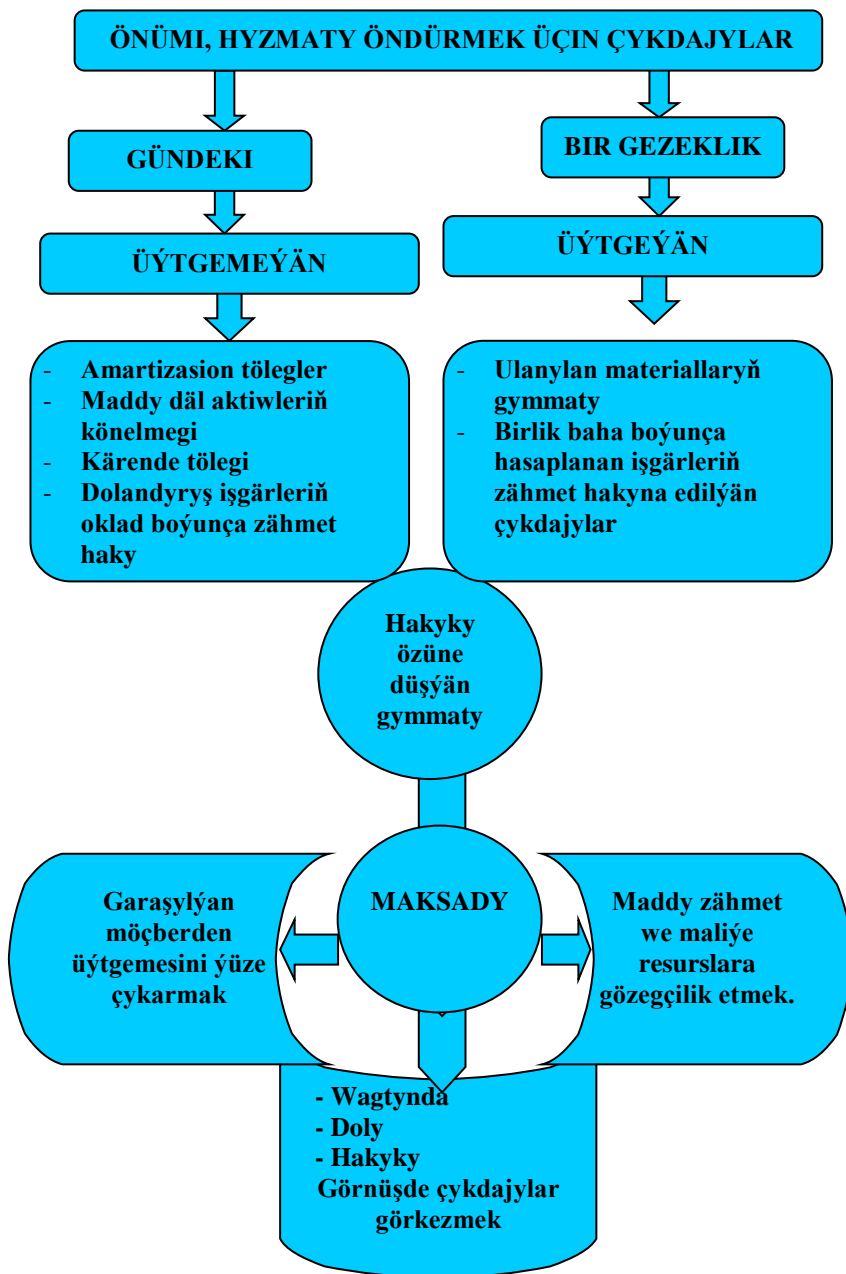
Önümçilik personalynyň (işgärniň) ulanylmasynda kop özerişikler bolup geçýär.

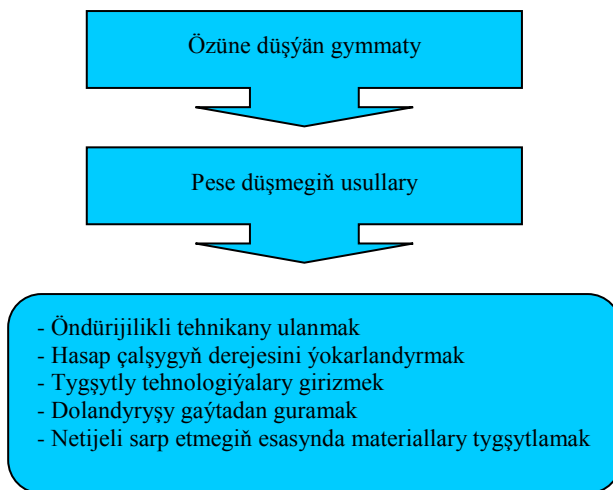
6 Bap. Maşyn gurluşyk pudagynda önümiň özüne düşýän gymmaty.

6.1. Çykdaýjylaryň düzümi.

Önümiň (işini, hyzmatyň) özüne düşýän gymmaty - önümi (iş, hyzmaty) öndürmeklik hereketinde peýdalanylýan tebigy resurslarynyň, çig malyň, materiallaryň, ýangygyň, energiýanyň, esasy fondlaryň, zähmet resurslarynyň hem - de ony öndürmeklik we ýer lerheklik üçin edilýän beýleki harçlamalaryň gymmaty boýunça bahalandyrylmasyny öz içine alýar. Önümiň (işini, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyna aşakdakylar degişli bolýarlar:

-önümi (iş, hyzmaty) öndürmeklik bilen gös - göni bagly bolan çykdaýjylar;

-tebigy çig malyň peýdalynmasy bilen baglanyşykly çykdaýjylar ýerleri rekultiwasiýalaşdyrmaklyga edilýän çykdaýjylaar, suw hojalyk gurluşlaryndan senagat kärhanalary tarapyndan alynýan suw üçin tölegler we beýlekiler;

-önümçiligi taýýarlamak we özleşdirmek üçin edilýän çykdaýjylar, şol sanda gaz alma pudaklarynda taýýarlyk işleri boýunça harçlamalar, taze kärhanalary, önümçilikleri, sehleri we agregatlary özleşdirmek üçin edilýän çykdaýjylar (herekete getirýän çykdaýjylar) we beýl.

- tehnologiýanyň we önümçiligiň guralmasynyň kämilleşdirilmesi bilen baglanyşykly şeýle hem önümiň hiliniň ýokarlanmasy, önümçilik hereketiniň dowamynda amala aşyrylýan

peýdalanylmaklygyň uzak wagtlylygy, berkligi we beýleki hasiýetleri bilen baglanyşykly çykdaýjylar;

- önümçilik hereketine hyzmat etmeklik üçin (önümçiligi çig mal, materiallar, ýangyn, gurallary gurşlar we zähmet serişdeleri, hem - de beýleki serişdeler bilen üpjün etme boýunça, esasy önümçilik fondlaryny iş ýagdaýynda saklamak boýunça - tehniki taýdan gözden geçirilmeklik we hyzmat etmeklik üçin, ýeňil we düýpli abatlaýyş işlerini geçirmek üçin, sanitar - gigiyenik, ýangyna garşy we garayynl goragynyň talaplaryny ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin) edilýän çykdaýjylar.

- tejribe - synag işleriňi geçirmek bilen, oýlap taplamalar we tüzelikçilik teklipler boýunça görmüşleri we nusgalary taýýarlamak hem - de synagdan geçirmek bilen, başdeşikleri, sergileri, gözden geçirişleri we ş.m. guramaklyk bilen baglanyşykly harçlanmalar;

- zähmetiň we tehniki howpsuzlygyň bolmaly şertlerini üpjün etmek boýunça harçlanmalar;
- tebigy gorama hyzmatly fondlary ekleme we peýdalanma bilen baglanyşykly gündelik harçlanmalar;

- önümçiligi dolandyрма bilen bagly bolan çykdaýjylar kärhananyň dolandyрма bilen bagly bolan çykdaýjylar (kärhananyň dolandyрма apparatlarynyň we onuň gurluş bileleşikleriniň işgärleriňi ekleme, olaryň işini maddy - tehniki we ulag tarapyndan hyzmat edilme, önümçilik hereketi bilen baglanyşykly iş saparlaryna çykdaýjylar); dolandyрма tehniki serişdelerini: hasaplaýjy merkezlerini, arabaglanyşykly uzellerini, signalizasiýa serişdeleri d üzüw saklama we olara hyzmat etme, maslahat beriji, maglumat beriji we auditor hyzmatlarynyň tölegi baglanyşykly çykdaýjylar we beýl.

- işgärleri taýýarlama we kämilleşdirme bilen baglanyşykly çykdaýjylar.

- önümçilik bilen meşgullanýan işgärleriň zähmetiniň tölenmesine edilýän harçlanmalardan ilatyň iş bilen meşgullylygynyň döwlet fonduna, döwletiň durmuşy aty açlandyrylmasy boýunça tutumlar;

- hökmany medisina ätiýaçlandyrmasy boýunça tutumlar;
- sosial pudak we pudaklara býudzetden daşary fondlara kanuna laýyk geçirilýän tutumlar; önümi ýerlere bilen baglanyşykly çykdaýjylar (gaplama, saklama, daşama, ýükleme - düşürme işleri we ş.m.)

- esasy fondlaryň gymmatyndan doly dikeldilmeklige amortizasion tutumlary görnüşinde Önümiň (işin.. hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyna goşulýan esasy fondlary gaýtadan döretmeklige edilýän çykdaýjylar;

- beýleki çykdaýjylar.

Önümiň (işin, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatyny emele getirýän çykdaýjylar özüniň ykdysady mazmunyna laýyklykda aşakdaky elementler boýunça tapawutlandyrylýarlar:

- maddy harçlanmalary (yzyna gaýtarylmalý galyndylaryň nyrhynyň aýrylmasy bilen);

- zähmet hakyny tölemeklige harçlanmalar;

- sosial zerurlyklara tutumlar;

- esasy fondlaryň amortizasiýasy;

- başga harçlanmalar.

"Maddy "harçlanmalary" bölümünde aşakda sanalyp geçilýän predmetlaryň gymmatlyklary şöhlelenýär:

- esasyň emele getirmek bilen öndürilýänönümiň düzümine girýän ýa - da önümi öndürmeklikde (iş geçirilmiklikde, hyzmaty etmeklikde) zerur komponenti bolup, gapdaldan'alynýan materiallaryň gymmaty;

- normal tehnologik hereketini üpjün etmek üçin önümi (iş, hyzmaty) öndürmek prosesinde (liereketeinde) ulanylýan satyn ahna materiallaryň gymmaty;

- beri en kärhanada soň montaz ediljek ýa - da goşmaça işlenjek satyn alynýan ýygyndy önümleriň we polufabrlkatlaryň gymmaty;

- tebigy çig - malyň gymmaty (mineral - çigmal esasyň üznüksiz önümiçiligine, ýerleri rekultiwasiýasyna tutumlar, suw üçin tölegler we ş.m.)

- gapdaldan alnyp tehnologik maksatlara harçlanýan ýyngyjyň ähli görnüşleriniň, energiýanyň ähli görnüşlerini, öndürmaniň, jaýlaryň ýyladylmasynyň we ş.m. gymmatlyklary;

- kärhananyň tehnologik, energetik, hereketlendiriji we beýleki önümçilik we hojalyk zerurlyklaryna satyn alynýan energiýanyň ähli görnüşleriniň gymmaty.

Maddy resurslaryň gymmaty olaryň edinmeklik nyrhlaryndan ugur alnyp emele gelýär.

"Zähmete liaklölleme boýunça harçlanmalar" elementinde işlere we gullukçylara önümçilik üstünleri üçin sylaglaryň, höweslendiriji we öwezi dolandyryan tölegleriň hasaba alynmasy bilen kärhananyň esasy önümçilik işgärleriň zähmete hak töleme üçin edilýän çykdaýjylar şöhlenilýarlar.

"Sosial zerurlyklara bolan tutumlar" bölümünde işgärleriň zähmetine hak tölenmä edilýän çykdaýjylardan döwlet atiýaçlandyрма edaraalaryna, Pension fonduna, Döwlet meşgullyk fonduna we medisina atiýaçlandyrylmasyna kanun tarapyndan kesgitlenen hökmany tutumlar şöhlendirilýärler.

"Esasy fondlaryň amortizasiýasy" elementde esasy önümçilik fonduny doly dikeltmäge amortizasion tutumlaryň jemi şöhlendirýär.

"Beýleki harçlamalar" elementine Önümiň (işniň, hyzmatyň) özüne düşýän gymmatynyň düzüminde salgytlar, ýygymlar, býudzetden daşary sosial fondlaryna tutumlar, iş saparlaryna harajatlary, işgärleriň guramaçyklyk toplamaklyga harçlamalar, arabaglanyşyk hyzmatlarynyň, hasaplaýjy merkezlerin tölegi we ş.m. harajatlary degişlidirler.

Önümiň (işniň, hyzmatyň) öndürilmesi we ýerlenilmesi bilen baglanyşykly harçlamalar özüne düşýän gymmat meýilnama esaslandyrylanda hasaba alnanda we kalkulirlenende harçlamalaryň maddalary bilen tapawutlandyrylar.

Önümiň özüne düşýän gymmatyna geçişine görä ähli çykdaýjylar göni we goşmaçalara bölünýärler. Gös - göni çykdaýjylar - bu ol ýa - da beýleki görnüşindäki önümiň özüne

düşýän gymmatyna gös - göni degişli edip bolýan harçlanmalar degişlidiler - oturdyp çykylan turbalaryň gymmaty ýa - da berlen tehnologiýa - gurluşlaryň işi üçin zerur bolan çykdaýjylary - çig mala, materiallara, energetik harçlanmalary, enjamlaryň amortizasiýasy, esasy senagat - önümçilik işgärleriň gazanjy.

Maşyngurluşyk senagatynda harçlanmalaryň uly bölegi gös - göni harçlanmalara degişlidirler.

Gös - göni harçlananmalardan tapawutlylykda goşmaça harçlamalar sehiň ýa - da kärhananyň ähli hereketi bilen baglanyşykly bolýarlar we şonuň üçin hem berlen önümçilik üçin hasryetli bolan belli bir şertli alamaty esasynda Önümiň ähli görnüşlerini arasynda paýlanylýar.

Önümçilik hereketinde ykdysady wezipesi boýunça esasy we goşmaça harçlamalar tapawutlandyrylýarlar. Esasy harçlamalar tehnologiýa hereketiň amala aşyrylmasy bilen gös - göni bagly bolýarlar we önümçilik hereketinde harçlanýlan çig malyň, materiallaryň, ýangyjyň we energiýanyň harçlanmalaryny, esasy fondlaryň amortizasiýasyny, şeýle hem önümçilik işleriniň gazanjyny öz içine alýarlar.

Goşmaça harçlarmalar - bu önümçiligi dolandyрма we oňa hyzmat etme boýunça edilyän çykdaýjylardyr. Olara seh, umumy iş (umumy zawod), beýleki önümçilik dal çykdaýjylary degişlidirler.

Önümçiligiň göwrümi bilen baglanyşyklyk hasryeti boýunça Şerti - üýtgeýän we şertli hemişelik harçlamalary tapawutlanýarlar.

Şerti üýtgeýänler önümçilik göwrüminiň üýtgemesine deň bolup üýtgeýärler, emma olaryň önüm birligine bolan derejesi üýtgemän galýar diýen ýaly. Olara çig mala, materiallara, ýangyja, energiýa edilen çykdaýjylar degişlidirler. Şehiň hemişelik çykdaýjylar tersine, önümçiligiň göwrüminiň üýtgemegi bilen üýtgemeyärler dryen ýaly, önümiň birligine bolan olaryň derejesi bolsa üýtgeýärler. Olara amortizasiýa tutumlary, sehiň apparatlaryny saklama, umumy iş (umumy zawod) çykdaýjylary we beýleki harçlamalar degişlidirler.

Emelli gelme Ýeri boýunça sehkleýin, önümçilik (zawod), doly we pudaklaýyn özüne düşýän gymmatlyklaryny tapawutlarldyrýarlar.

Seh boýunça özüne düşýän gymmatlyk önümi öndürmeklik ýa - da işi amala aşyrylmaklyk bilen baglânýşykly sehiň harçlanmalaryny emele getirýär. Önümçiligiň özüne düşýän gymmaty sehiň harçlanmalaryndan başgada umumy önümçilik çykdaýjylaryny öz içine alýar. Doly özüne düşýän gymmatlyk önümçiligiň özüne düşýän gymmatyny we esasan hem önümi ýetirmeklik bilen bagly bolan önümçilikden daşary edilýän çykdaýjylardan emele gelýär.

Pudak boýunça özüne düşýän gymmatlyk berlen pudagyň kārhanalarynyň özbaşdak harçlanmalary nyň ortaça hasabyny häsiýetlendirýär.

Emele gelen wagty önümçilik çykdaýjysyna geçirilmesine görä häzirki döwrüň we geljekdäki döwürleriň harçlanmalary tapawutland)aylýar.

Düzümi boýunça özüne düşýän gymmatlyk diýlende - çykdaýjylaryň aýratyn elementinin ölaryň umumy jemine bolan gatnaşygyna düşünilýär.

6.2. Önümiň özüne düşýan gymmatynyň peseltmegiň yollary

Önümiň özüne düşýän gymmatynyň peseltmegiň ýollaryna esasy şulardan ybarat:

- maşyngurluşygyň önümleriň konstruktor – tehnologik häsiýetnamalaryň kāmilleşmegi önüm sygymlygyň, material sygymlygyň we zāhmet sygymlygyň peseltmegine;
- esasy serişdeleriň we aýlanyşyk serişdeleriň ulanmagyň gowulandyrmagy;
- zāhmet öndürijiligiň ýokarlanmagy;
- önümçiligiň we zāhmetiň guramagyň kāmilleşmegi

Maşyngurluşyk önümleriň özüne düşýän gymmatynyň peseltmegiň rezerwy diýip pudakda, kārhanada peseltmegiň

mümküncilikleriň obyektiwine düşünilýär. Önümiň özüne düşýän gymmatyny kärhanalardaky görkezijiler bilen deňeşdirende şol rezerwlaryň möçberini deňeşdirip bolýar.

Önümiň özüne düşýän gymmatynyň peseltmegiň rezerwlary önümçiligiň öz içinde, pudaklaýyn we halk hojalgyna bölünýär. Önümçiligiň öz içindäki rezerwlara tehniki-ykdysady we işiň guramaçylyk şertlerini kesgitleýär. Olara : zähmet öndürijiligiň ýokarlanmagy; enjamlaryň, gurallaryň ulanmagyň gowulandyrmagy; çig-malyň, materiallaryň, ýangyjyň, energiýanyň tygşytly ulanmagy; materiallaryň norma boýunça harajatlarynyň kemeltmegi; önümçiligiň mehanizasiýasy we awtomazisiýasy; önümçiligiň guramaçylygyny kämilleşdirmek.

Halk hojalygynyň we pudagyň rezerwlary önümçilik işi bilen baglanyşykly däl, ol halk hojalygynda we pudakda önümçilik bilen baglanyşykly kabul edilýän çözgütlere bagly.

Maşyngurluşygyň önüminiň özüne düşýän gymmatynyň peseltmegiň faktorlaryna: tebigy resurslaryň ulanmakda gowulandyrmagy ; tebigy çig-malyň düzüminde we hilinde üýtgetmeler; täze kärhanalaryň we önümçilikleriň girizilmegi; önümçiligiň ýerleşdirmekde üýtgetmegi.

7 bap. Bahanyň emele gelşi.

7.1. Baha düşünje

Sarp edijileriň bir zat satyn alanda ýa hyzmatlardan peýdalananda oýlanyşykly çemeleşmeli başga bir ykdysady faktory-da olaryň girdejisiniň möçberidir. Adamlaryň aglabasy öz girdejilerini lukman, agaç ussasy, mugallym, suwçy ussa, ýygnaýjy liniýanyň işçisi ýa-da bölek satuw dükanlaryndaky satyjy hökmünde özleleriniň ýerine ýetirýän işlerinden alýarlar. Käbir adamlar öz eýeçiligindäki ýeri ýa-da beýleki tebigy baýlyklaryny kärendesine bermek ýa-da satmak arkaly, söwda ýa telekeçilik işiniň peýdasy hökmünde ýa-da özleleriniň bankda saklaýan puluna ýa beýleki maýalaryna tölenýän göterimden girdeji alýarlar.

Şonuň ýaly tölegleriň möçbeiniň kesgitleniş usulyny biz birneme soňra beýan ederis, ýöne şu ýerde wajyp meseleler şulardyr: 1) bazar ykdysadyýetinde sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyryň harytlary öndürmek we hyzmatlary hödürlemek üçin ulanylýan esasy gorlary üçin alýan tölegleri ýa-da girdejileri artyp-kemelip dur, şeýle hem bahalaryň üýtgäp durmagy alyjylaryň öz isleg bildirýän harytlarynadyr hyzmatlaryna sarp edip biljek pulunyň möçberine gönüden-göni täsir edýär, bu bolsa öz gezeginde şol önümleri satýan firmalaryň önüm mukdaryna täsirini ýetirýär.

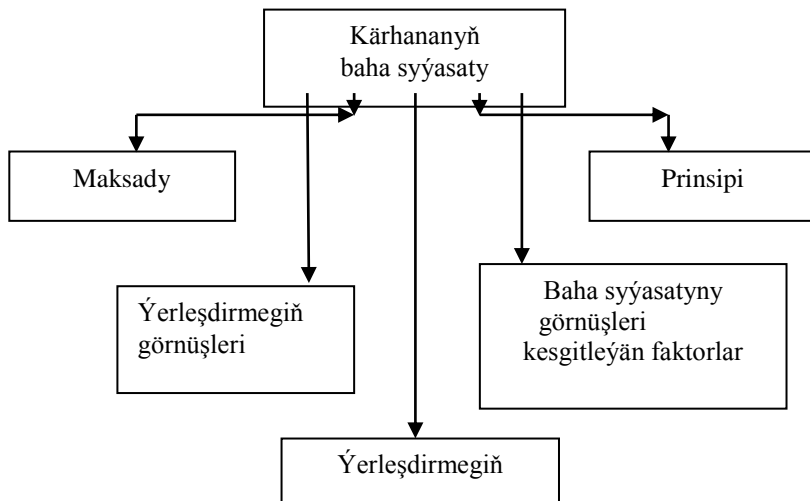
Aýdaly bir işçi ýaňy-ýakynda pensiýa çykypdyr. Ol indi işleýän döwründe gazanýan pulunyň diňe 60 göterimini gazanýar. Diýmek, satyn alýan harytlarynyň we peýdalanýan hyzmatlarynyň sanyny, esasanda işe gidip-gelmek üçin ulagdyr iş geýimini satyn almak ýaly, öz işi bilen bagly bolan çykdajylaryny kemelder, emma kitapdyr ulanylmagy üçin has köp boş wagtyňy talap edýän dynç alyşda gerekli harytlar ýaly beýleki birnäçe önümlere pul sarp etmegini artdyryp biler, belki-de täze ýerleri we köne dostlaryny görmek üçin syýahat etmäge gider.

Eger-de häzirki wagtda köp ýurtlarda bolşy ýaly, pensiýa ýaşyna ýeten adamlaryň sany ýokary tizlik bilen artýan bolsa, pul sarp etmegiň üýtgäp duran nusgalary saglygy goraýyş hyzmatlary ýaly, pensiýa ýaşdaky adamlaryň beýlekilere garanyňda has köp ulanýan hyzmatlarydyr önümleriniň, şeýle hem başga birnäçe önümleriň bazar baharyna we öndüriliş möçberine täsir eder. Netijede, käbir kärhanalaryň pensiýa ýaşdaky damalryň talabyny we islegini kanagatlandyrmaga niýetlenen önümleridir hyzmatlary has köp hödürlemekligi karar etmekleri mümkin, ýöne haçanda olary öndürmek firmalar üçin girdejili bolan halatynda olar şeýle karara gelip bilerler.

Jemläp aýdanyňda, ýaş ýa garry bolsun, erkek ýa aýal bolsun, baý, garyp ýa orta synpdan bolsun, sarp edijileriň sarplaýan her bir dollary, pessosy, funty, franky, rupiýasy, markasy ýa-da iýeni önüm öndüriljilere edilen bir yşaratdyr, ýagny özleriniň haýsy önümleriň öndürilmegini we hyzmatlaryň hödürlenmegini görmek isleýändiglerini aýdýan ykdysady sesdir.

Sarp edijiniň harçlaýan puly bazarda satylýan önümlere bolan islegiň esasy çeşmesidir. Bu bolsa harytlaryň we hyzmatlaryň bazar bahasyny kesgitleýän zadyň ýarysydyr. Beýleki ýarysy bolsa kärhanalaryň näme öndürmelidigi we ony nähili öndürmelidigi barada gelinýän kararlaryna baglydyr.

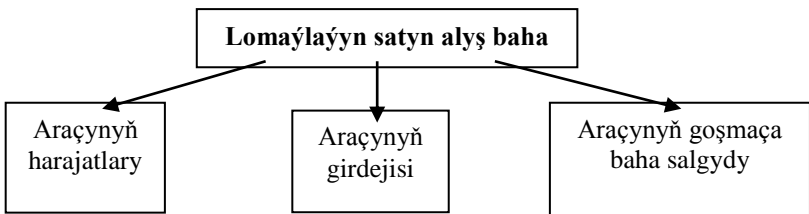
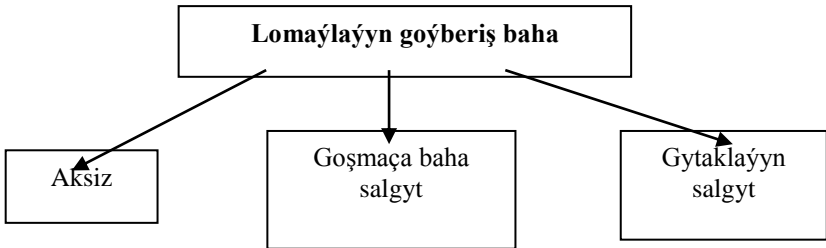
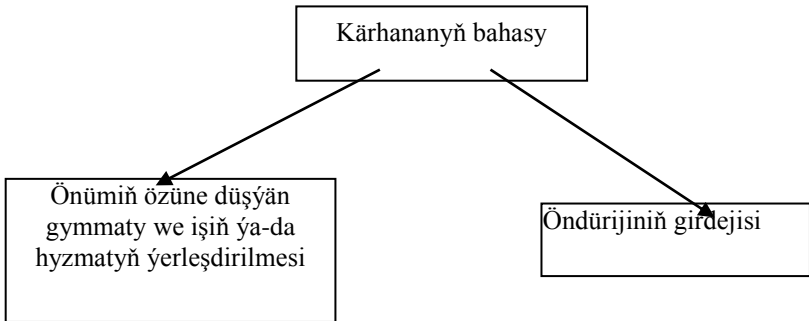
Kärhananyň baha syýasaty

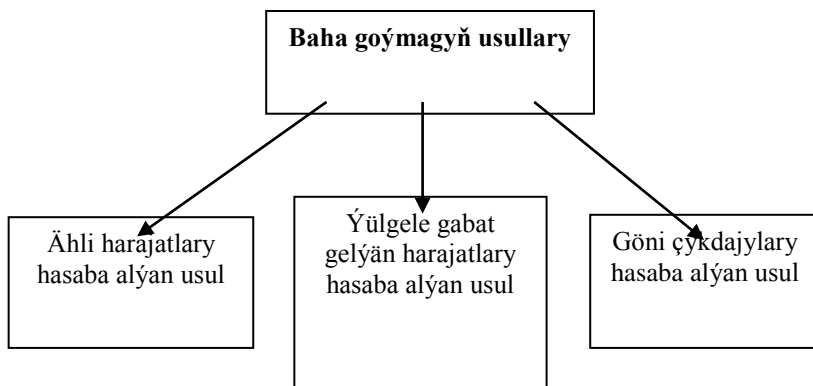
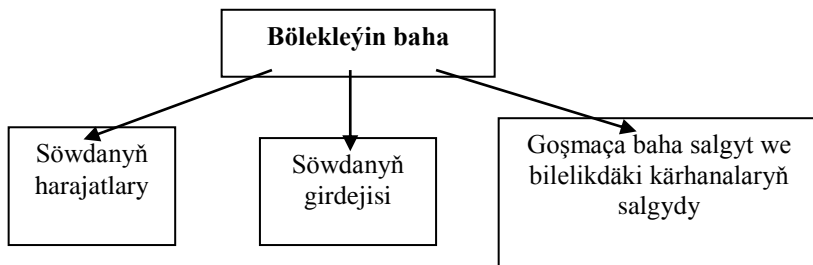

Bahanyň görnüşleri

1	Kärhananyň bahasy
2	Lomaýlaýyn goýberiş baha
3	Lomaýlaýyn satyn alyş baha
4	Bölekleýin baha
5	Erkin baha
6	Döwletiň sazlamagyndaky baha
7	Döwletiň goýýan bahasy

Bahanyň elementleri

Franko bahanyň düzümi

Franko—haryt satyjynyň ammary
Franko—ugradyjynyň stansiýasy (otly duralgasy)
Franko--wagon ugradyjy stansiýa (otly duralgasy)
Franko--wagon bellenen stansiýa (otly duralgasy)
Franko--bellenilen stansiýa (otly duralgasy)
Franko sarp edijiniň ammary

Harydyň bahasyna girýän çykdajylaryň görnüşleri					
Satyjynyň ammaryndaky harytlaryň bahasy	Harydy ugradyjynyň stansiýasyna (otly duralgasyna) etmek boýunça çykdajylar	Harydy ugradyş stansiýasynda wagonlara ýüklemek boýunça çykdajylar	Bellenilen stansiýa çenli transportirlemegiň çykdajylary	Bellenilen stansiýada harydy wagonlardan düşürmek boýunça çykdajylar	Harydy bellenen stansiýadan sarp edijiniň (alyjynyň) ammaryna çenli getirmegiň çykdajylary

Daşary söwdada önümleri ýerlemekdäki beriş şertleri

Toparlaryň atлары	Ýerlemegiň şertleri	Ýygymlar, gümrükhana tutumlary, ulag çykdajylary we ätiýaçlandyrmalar şertiniň öweziniň doluşy
E - topary	EXW	Franko - завод
F - topary	FCA	Getirijide erkin
	FAC	Sudnanyň töwereginde erkin
	FOB	Sudnada erkin
S - topary	CFR	Baha we frank
	CIF	Baha, ätiýaçlandyрма, frank
	CPT	Ýol tölegi төlendi.. (barmaly ýeri görkezilen)
	CIP	Ýol төledi we ätiýaçlandyрма
D - topary	DAF	Serhede çenli getirilen
	DES	Sudna çenli getirilen
	DEC	Suz ýakasyna çenli getirilen
	DDU	Tutumlar төленмән getirilen
	DDP	Tutumlar төленip getirilen

Kärhananyň önümi, kärhananyň we döwletiň girdejisiniň möçberine, has bagly bolan derejesi boýunça satylýar.

Islandik harydyň nyrhynyň üstünde işlenilende we nyrh bellendirilende firma birnäçe meseleleri çözmelidir:

a) Baha emele getirme meselesiniň goýulmasy firmanyň anyk harydyň üsti bilen ýetmäge dyrjaşýan maksatlaryna bagly bolýar. Bu şeýle maksatlar bolup bilýar:

- bazarda öndürijileriň sany gaty köp bolan mahaly we ýiti bäsdeşlegiň höküm sürýän wagty saklanyp galmagy başarma (üpjün etmek; bu ýagdaýda firmalar peýdalanyjylar tarapyndan hoşniýetli jogap gazanmaklyk üçin has pes nyrhly goýmaklyga mejbur bolýarlar.

- gündelik girdejisiniň in uly mukdara ýetirilmesi. Firmalar nyrhyň dürli derejelerde ulanylmaga degişli bolan talaby we harçlanmalary bahalandyryýarlar we gündelik girdejiniň in uly mukdarynyň gelmesini we harçlanmalaryň in köp derejede öweziniň dolanmasy üpjün etjek nyrhy saýlap alýarlar, sonda firma üçin gündelik görkezijiler uzak wagtlyk gözkezijilere garanda möhümräk bolýarlar;

- bazar paýynyň görkezijileri boýunça önde baryjylygy gazanmak. Sonda kompaniýanyň in pes harajatlanmasy we in uly uzak wagtlyk girdejisi bolup biler diýip hasaplanýlar;

- harydyň hili görkezijisi boýunça öndebaryjylygy gazanmaklyk. Bubolsaýokaryhili gazanmaklyga edilýan harçlanmalaryň öwezini doldurmak üçin we gymmat bälialy ylmý - barlag we tejribe - konstruktorlyk işlerini geçirmek üçin oňa has ýokary nyrhyň bellendirilmesi talap edýär.

b) Talabyň (islegiň) kesgitlenilmesi nyrh bilen satylmanyň mümkin bolan göwrüminiň arasyndaky baglylygyň takykklanmasýndan ybarat bolýar; sonda nyrhyň üýtgemegine talabyň duýgurlylygyny bahalandyrmak zerur bolýar

ç) Harçlanmalaryň bahalandyrylmasy. Talap, adaty bolşy ýaly, firmanyň öz harydy üçin sorap biljek iň ýokary nyrhyny kesgitläp bilýar. Iň pes nyrh firmanyň harçlanmalry bilen kesgitlenilýär. Kömpaniýa önümçilik "boýunça peýdalanylma we ýerleme boýunca ahli harçlamalaryň öwezini doldurar ýaly we belli bir girdejiniň alynmasyny üpjün eder ýaly nyrh bellemäge çalyşýar".

d) Nyrlaryň we başdeşleriň harytlarynyň derňewi nyrh emele gelme prosessiniň zerur elementi we başdeşleriň takliplerine garanda öz teklibini poziserlemek üçin başlangyç nokady bolup durýar.

e) Geçirilen barlaglar esasynda firma ulanyjylar, distribýuterler we dilerler, firmanyň öz işgalleri, bäsdesler, üpjün edijiler we döwlet edaialary tarapyndan hoşniýetli kabul edilip bilinjek kesgitli nyrhy belleýär. Nyrh bellenilende fimia satyjydan alyja harydy daşama bilen baglanyşykly harçlamalary we şoňa göre harydyň helak bolmagy hem - de zaýalanmagy bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri hasaba almalydyr.

Nyrh şeýle hem bellenilip bilner:

- satyjynyň franko - sklady - satyjy harydyň alyja eltilmesi üçin jogapkarçiligi we harçlamalary boýun alnaýar;

- alyjynyň franko - sklady - alyjy satyjynyň harydynyň getirilmesi üçin jogapkarçiligi we harçlamalary boýun almaýar. Halkara sowdanyň tejribesinde hususan hem doly ahasalanmadyk nebitde nyrlaryň şeýle görnüşlerinden peýdalanýarlar:

- FOB (Free - On - Boardy - satyjynyň portunda "bortda erkinlikde". Satyjy öz hasabyna harydy alyjy tarapyndan kireýine tulan gäminiň bortuna konosament (yüklenme baradaky dokumentry bermek bilen şertnamada bellenen porta we bellenen wagtda tabşyrýar.

Eýeçilik hukugy we töwekgellikler alyja gäminiň tugalasyndan (uçaryň ýük bölümden; ýüküň geçiş pursadyndan geçirýärler.

- SIF (kost, Insuranse, Freight - "gymmatlyk, atıyaçlandyrma, frant", alyjynyň ýurdunyň porty. Bu şertde satyjy gäminiň kireýine alynmasy, harydyň yüklenmesi, alyjynyň ýurdunyň ylalaşylan portuna çenli harydyň eltilmesi we atıyaçlandyrylmasy bilen baglanyşykly ahli çykdaýjylary töleýär. Konosament, atıyaçlandyrma polisi, eýeçilik hukugy düşüriş pursadynda gäminiň tutalgasyndan yükleriň geçiş pursadyndan alyja geçirýärler.

Türkmenistanyň içki bazarynda satylanda nebitiň bir tormasynyň nyrrhy döwlet býudzetine tutmalaryň hasaba alynmasy bilen (ýerastlar üçin tölegler. mineral - çig mal bazanyň üznüksiz önümçiligine tutumlar we ş.m.y gazyp çykarmanyň özüne düşýän gymmatyndan, gazyp alýan kärhananyň girdejisinden, aksiz toplanmasyndan, goşulan gymmata bolan salgytdan we gaýtadan işleýän karhana çemli nebiti alyp barmaklyk üçin transport harçlanmalaryndan emele gelyär.

Ýurduň içindeki peýdalanyjylara tabşyryan nebite şertnama nyrrhlaryň Türkmenistanda emele gelen kesgitlenilme tejribesiniň esasy tapawudy sonda nebitiň tebigy hiliň hasaba alynmaýandygyndan ybaratdyr (kükürdiň, ýagty fraksiýalaryň we şuna meňzeşleriň bolmagy). Aslynda bolsa, hil üçin artdyrylan pul (arzanladylmay dünýa boýunça kabul edilen nyrrh emele getirme guruluşynyň (sistemasyňyň) hökmany elementi (şerti) bolup durýar.

Bazar gatnaşygynyň ösüşine we onuň işinin dürli çaklerine aralaşmasyna göre nyrrh emele gelme sistemasy bu pudak boýunça dünýä tejribesinde ýakynlaşyp öser we kämilleşer.

Kärhananyň gazanjy we girdejiligi.

Gazanç - önümi öndürmekligi, şeýle hem ony ýermekligi öz içine alýan kärhananyň önümçilik - hojalyk işlerini umumylaşdyrylan görkezijisi bolup durýar. Şunuň bilen birlikde *gazanç* diňe görkeziji bolman. eýsem kärhananyň, pudagyň we

umumy jemgyýetiň talaplaryny kanagatlandymaklyk üçin serişdeleriň çeşmesidir.

Görkezijiler:

1. Satylmanyň umumy (tutuşy göwrümi.
2. Satylmanyň umumy göwrümünde salgytlar
3. Satylmanyň (ýerlenilmäniň arassa göwrümi.
4. Satylmanyň özüne düşýan gymmaty.
5. Umumy kommersiýa gazanjy
6. Umumy hojalyk harçlanmalary
7. Kommersiýa harçlanmalary
8. Arassa kommersiýa gazanry (zyýany).
9. Beýleki düşüwünler we girdejiler
10. Beýleki harçlanmalar we zyýan görmeler
11. Jemi balans girdejilik
12. Prosentleritölemeklige harçlanmalar
13. Balans girdejilik (zyýany)
14. Girdejä bolan salgyt
15. Arassa girdeji (zyýan)

Ahyrky malrye netijesi (düşewünt ýa - da zelely önümi (iş, hyzmaty) satmaklygyň malrye netijesinden, esasy serişdelerinden we kärhananyň beýleki emläginden hem - de ýerlernekliginden daşary operasiýlardan alnan girdejilerden (bu operasiýalar boýunça harçlanmalaryň jemine azaldylan girdejilerinden düzülýärler.

Önümi (iş. hyzmaty) ýerlemeklikden alnan düşewünt (zyýany goşulan gymmata salgytsyz hereket edýän nyrlarda önümi (iş, hyzmaty) satmakdan girdeji bilen ony öndürmeklige we ýerlemeklige aksizler we harçlanmalaryň tapawudy edilip kesgitlenilýär.

Eksport işi bilen meşgullanýan kärhanalar nebiti ýa - da gazy ýerlemeklikden alnan puldan gazanjy kesgitlänlerinde eksport tariflerine yol bermeýärler.

1 - nji tablisada gazanjy emele getirme (düzme boýunça maglumatlar berilen.

7.2. Bahanyň kesgitlemeginiň usullary we düzümi

Kärhananyň ykdysady hereketiniň esaslary. Satylmanyň tutuş göwrümi satylan önümiň, satyn alynýan harytlary we beýleki maddy - önümçilik zapaslaryň. edilen işlerin we hyzmatlaryň bazar (satuwy gymmatyny, beýleki ýerlenilmeleriniň gymmatyny, dellalçylyk hereketlerinden, konmision - konsignasion söwdasyndan komisiormylary (kommision gymmatyny)) öz içine alýar.

Ýerlenilmäniň arassa göwrümi - bu satylmanyň tutuş göwrününe girýän aksiz ýygymlary, goşulan gymmatlyga bolan salgydy we beýleki salgytlary hasaba alynmakda satylan önümiň gymmatydyr.

Jemi (umumy) kommersiýa gazanç - "marzinal girdejiýa - da "ödeme puly düşünjeleri deňdir (adekwaty).

Satylmanyň arassa göwrümi bilen özüne düşýän gymmatlygyň arasyndaky tapawut. Şoňkysyna ýerlenilen önümiň, işin, hyzmatyň önümçilik boýunça özüne düşýän gymmaty (gös - göni harçlanmalar + umumy önümçilik harçlamalary, satylan harytlaryň, maddy - önümçilik zapaslarynyň gymmatlyklary, dolanyşyk harçlanmalary we dürli önümçilik zapaslarynyň hem - de hyzmatlarynyň ýerlenilmesi bilen gös - göni bagly bolan beýleki çykdaýjylar degişli bolýarlar.

Arassa kommersiýa gazanjy - "satuwdan gazanç düşünjesi deň bolýar. Beden hasabat döwrüminde jemi kommersiýa gazanjynyň umumy hojalyk we kommersiýa çykdaýjylaryň arasyndaky tapawudy emele getirýär. Bu çykdaýjylar satuw göwrümi bilen gös - göni bagly bolmaýan hemişelidir.

Belli bir önümiň, işin, hyzmatyň önümçiliginde önümçilik kuwwatlary hereket edip başlamadyk bolsalar, onda gutulyp bolmaýan galan çykdaýjylar - amortizasion tutumlar, enjamlaryň konserwasiýasy we goragy boýunça harçlamalar, kabir önümçilik işgärlerini saklamaklyk - berlen döwür üçin umumy hojalyk harçlanmalaryna goşulýarlar.

Tutuş balans gazanç - bu kärhananyň beýleki işleri (operasiýalary bilen baglylykda döreýän girdeji we arassa komersiýa gazanjyň jemidir.

Satuwdan daşary operasiýalardan girýän girdejlere aşakdakylar degişli:

Türkmenistanyň çäginde we çaginden daşda başga karhanalaryň işinde paýly gatnaşmadan girdejiler, kärhanan degişli bolan aksiýalar we beýleki gymmat baha kagyzzar boýunça diwidentler;

- emlägi kärendesine bermekden girdejiler;

- önümçilik zapaslarynyň we taýýar önümiň goşmaça bahalandyrylmasyndan girdejiler;

- hojalyk şertnamasynyň bozulmasy sebapli peni we sanksiýalaryň beýleki görnüşleri tölemek hökümi çykarylan we bergidartarapyndan boýun alnanjerimler;

hasabat ýylynda ýüze çykarylan ozalky ýyllaryň girdejisi;

walýuta hasaplaşyklarda şeýle hem daşary ýurt walýutasyndaky operasiýalarda kurs boýunça önýaly tapawutlyklar.

- önümçilik hem-de önümi satmaklyk bilen bagly bolmadyk operasiýalardan alynýan beýleki düşewünt. Harçlamalara we ýitgilere aşakdakylar degişlidirler:

- ýatyrylan önümçilik tabşyrmalar boýunça harçlamalar, şeýle hem önüm bermedik önümlçilige edilen çykdaýjylar;

- durzylan we togtadylan önümçilik güýçleriniň we obýektleriň saklanmasyna harçlanmalar;

- sebäpkärler tarapyndan bellenilýän daşky sebäplere görä işsiz durmaklykdan ýigitler;

- önümçilik zapaslarynyň we taýýar önümiň arzanladylmasyndan ýitgiler;

- gap bilen geçirilýän operasiýalar boýunça görülyän zelel;

- sud harçlanmalary we arbitraz çykdaýjylary;

- hojalyk şertnamasynyň şertleriniň bozulmasy üçin höküm çykarylan we boýun alnan jerimler, peniler we beýleki sanksiyalar;

- başga kärhanalar bilen hasaplaşyklar boýunça şübhelili karzlaryň jemi;

- talap ediş möhleti geçen debitor bergidarlygyň hasapdan aýrylmasyndan çykdaýjylar (zelel)

- tebigy heläkçilikler zerarly tölenilmeýän ýigitler, şol sanda tebigy heläkçilikleriniň önümini alynmasy ya - da olaryň netijelerini ýok etmek (düzetmek) bilen baglanyşykly çykdaýjylar;

- [walýuta](#) hasaplaşyklarynda

Daşary ýurt walýutasyndaky operasryalarda kurs boýunça oňaýsyz tapawutlyklar, özbaşdak meýilnamalaşdyrýar, guraýar we barlaýar, pul - maýa bilen üjün etme we ýerleme hem - de ösüşi bilen baglanyşykly soraglary çözüýär.

Nebit gaz kärhanalarynyň we döwlet dolandyryş edaralarynyň arkalaşykly hereket görnüşleri maglumatlaryň alyş - çalyş edilmesini, özara maslahat alyşmalary (konsultasiýalary), bilelikdäki işçiler toparlaryny guramaklygy we maglumatlaryň we guramaçylyklaryň özara hereketleriniň beýleki görnüşlerini öz içine alýar.

Bazar ykdysadyýet şertlerinde girdeji almak önümçiligiň gös göni maksady bolup durýar. Girdeji kärhananyň geljekde özgermesi, ösmesi üçin garantiýa bolup durýar.

Kärhanada, önümiň talabyny, önümçiligiň göwrümini, baha syýasatyny, önümi ýerlemekligiň bazar bölegini nähili seljeren bolsalar, şeýle hem netije ýagny finans netijeler bolar.

Franko bahanyň düzümi

Franko--haryt satyjynyň ammary
Franko--ugradyjynyň stansiýasy (otly duralgasy)
Franko--wagon ugradyjy stansiýa (otly duralgasy)
Franko--wagon bellenen stansiýa (otly duralgasy)
Franko--bellenilen stansiýa (otly duralgasy)
Franko sarp edijiniň ammary

Harydyň bahasyna girýän çykdajylaryň görnüşleri					
Satyjynyň amma- ryndaky harytlaryň bahasy	Harydy ugradyjynyň stansiýasyna (otly duralgasyna) etmek boýunça çykdajylar	Harydy ugradýş stansiýasynda wagonlara ýüklemek boýunça çykdajylar	Bellenilen stansiýa çenli transportirleme giň çykdajy- lary	Bellenilen stansiýada harydy wagonlarda n düşürmek boýunça çykdajylar	Harydy bellenen stansiýadan sarp edijiniň (alyjynyň) ammaryna çenli getirmeginiň çykdajy-lary

Daşary söwdada önümleri ýerlemekdäki beriş şertleri

Toparlaryň atlary	Ýerlemegiň şertleri	Ýygymlar, gümrükhana tutumlary, ulag çykdaýylary we ätiýaçlandyrmalar şertiniň öweziniň doluşy
E - topary	EXW	Franko - zawod
F - topary	FCA	Getirijide erkin
	FAC	Sudnanyň töwereginde erkin
	FOB	Sudnada erkin
S - topary	CFR	Baha we frank
	CIF	Baha, ätiýaçlandyрма, frank
	CPT	Ýol tölegi tölendi.. (barmaly ýeri görkezilen)
	CIP	Ýol töledi we ätiýaçlandyрма
D - topary	DAF	Serhede çenli getirilen
	DES	Sudna çenli getirilen
	DEC	Suz ýakasyna çenli getirilen
	DDU	Tutumlar tölenmän getirilen
	DDP	Tutumlar tölenip getirilen

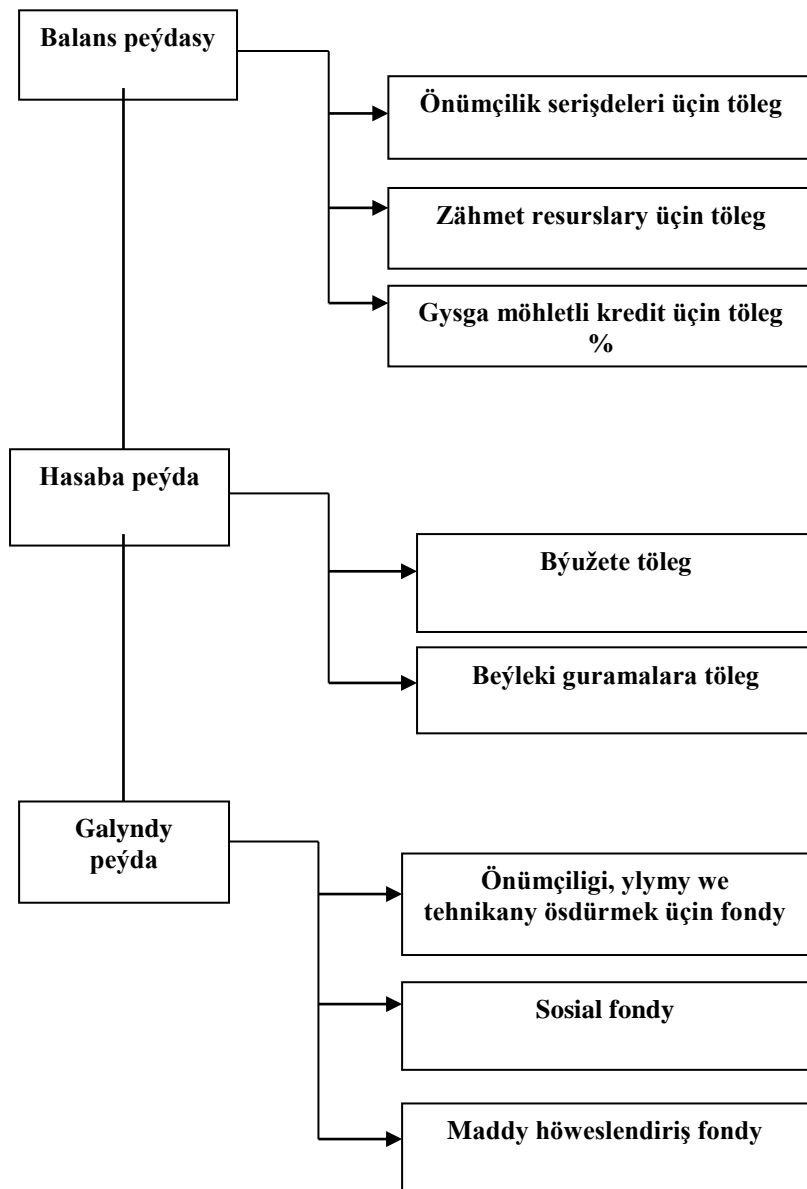
Bap 8. Peýda we kärhananyň hojalyk hasaplaşygy

8.1. Peýda barada düşünje.

Maşyngurluşygyndaky kärhanalar hojalyk hasaplaşygynda işleýänleriň peýda in wajyp görkezijileriniň biri bolup durýar.

Peýda – bu kärhananyň hojalyk netijeliliginiň görkezijisi bolýar. Peýda alýan kärhanalar düýpli goýumlaryň we önümçiliginiň netijeli işleýändigini beýan edýär, kärhananyň maliýe ýagdaýynyň amatlydygyny görkezýär. Peýda – maliýe resurslaryň toplaýş we döremegiň esasy çeşmesi bolup durýar. Kärhananyň ähli önümçilik hojalyk netijeli işlerini hasaplap görkezýän bu balans peýda; ol öz düzümine alýar: esasy işiň önümiň ýerleşdirmek alynan peýda, kömekçi we hyzmat ediş önümçilikleriň önümini ýerleşdirmekden alnan peýda, ýerleşdirilmedik operasiýalardan peýda ýa-da zyýan. Balans peýdanyň esasy bölegi önümi ýerleşdirmekden bolup durýar. Kärhananyň arassa girdejisi bu kärhananyň öndürilen önümiň lomaý baha boýunça peýdanyň puly (aýlanyşykdan alynmadyk salgyt) we hakyky özüne düşýän gymmatynyň tapawudy. Kärhananyň peýdanyň paýlamasy aşakdaky shemada görkezilýär.

Kärhananyň peýdanyň döredilişiniň we paýlanyşynyň shemasy

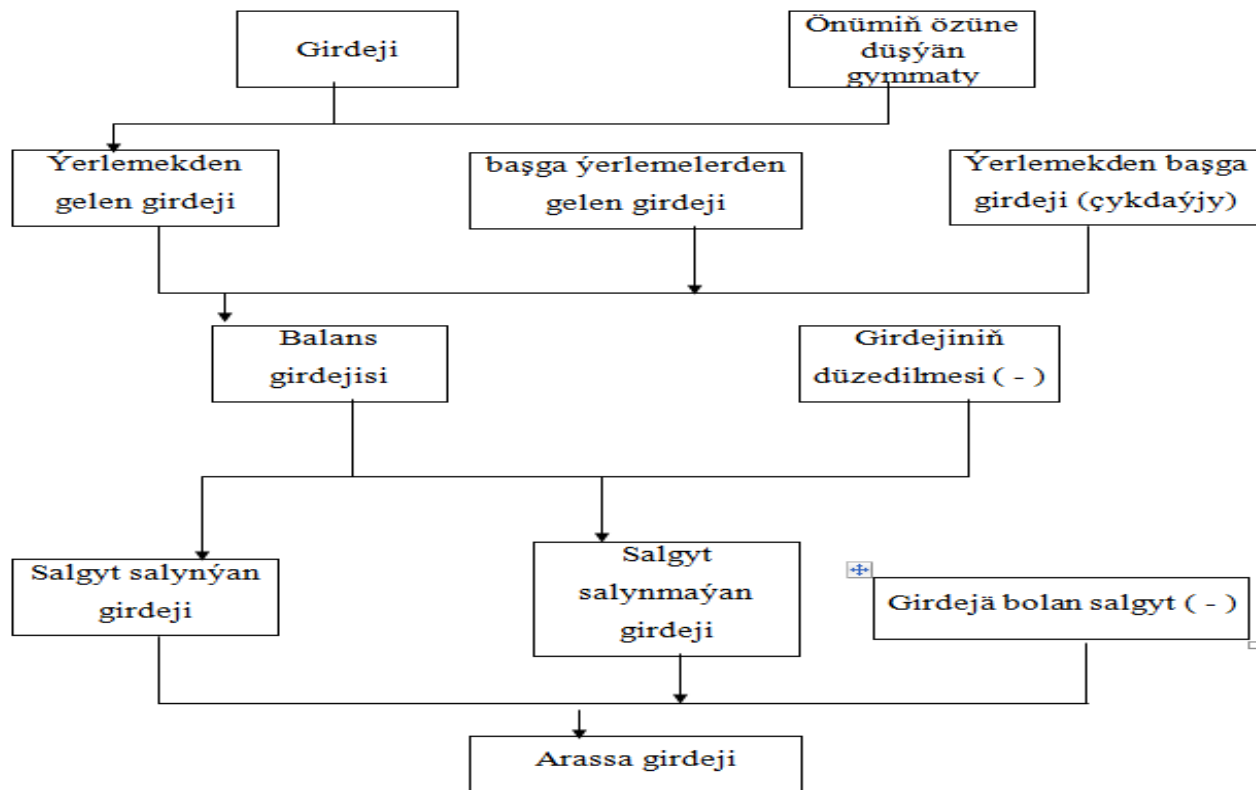
8.2. Kärhananyň hojalyk hasaplaşygy

Hojalyk hasaplaşygy bir bütewi döwletin, pudagyň zähmet jemgyýetiniň we her bir işgärleriň talaplaryny umumylaşdyrýar. Hojalyk hasaplaşygy – bu ykdysady kategoriýa bolup kärhananyň işini önümçilik gatnaşyklary bilen baglanyşygy hem-de kesgitli ykdysady özbaşdaklygy eýedir.

Birwagtda hojalyk hasaplaşygy – bu hojalyk usuly, haçanda hojalyk işiň harajatlaryny we netijelerini gymmatda (pul görnüşinde) ölçenýär, kärhananyň çykdajylary öz girdejisiniň hasabyna ýapylýar we şunuň bilen önümçilik düşewüntililigini üpjün edýär.

Hojalyk hasaplaşygy pudagyň görnüşlerine bagly birnäçe tapawuda bölünýärler: önümçiligiň öz içinde hojalyk hasaplaşygy kärhananyň ykdysady gatnaýyklar bilen baglanyşylýan birnäçe bölümleriň arasyndaky gatnaşyklar, kärhananyň hojalyk hasaplaşygy, ylmy-gözleg, taslama – konstruktor, tehnologik institutlaryň hojalyk hasaplaşygy.

Halk hojalygynyň ähli dolandyryş ugurlarynda hojalyk hasaplaşygyň ähmiýeti şulardan ybarat: önümçiligiň harajatlaryň pul ölçeginiň netijesi bilen deňleşmesi; operatiw – hojalyk özbaşdaklygy; önümçiligiň ösmeginde her işgäriň maddy gyzyklanmasy; döwletin we beýleki kärhanalaryň önünde maddy jogapkärçiligi; hojalyk işiniň manadyň barlagy.

- Girdejiniň emele gelme shemasy
- Arassa girdejiniň paýlanma shemasy.

Arassa girdeji	=
----------------	---

Ulanma fondy	+
--------------	---

Atiýaçlyk fondy	+
-----------------	---

Ýygnama fondy

Arassa galyndysy	girdejiniň
------------------	------------

Edebiýatlar:

1. Türkmenistanyň Konstitusíasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazetini, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy». Aşgabat, 2006.
10. Основы экономической деятельности предприятий нефтегазовой промышленности / Под редакцией канд.тех. наук Н.Н. Победоносцевой. М., Нефть и газ, 1998.
11. Основы и проблемы экономики предприятия / Под редакцией профессора А.Г. Поршнева М., Финансы и статистика, 1996 .

12. Миловидов К.Н. Критерии и методы оценки эффективности воспроизводства запасов нефти и газа. М., Недра, 1998.
13. Райзберг Б. Рыночная экономика. М., 1993.
14. Современная экономика. Науч. Ред. Маммедов О.Ю. Ростов – на Дону, Феникс, 1995.
15. Скляренко В.К., Прудников В.М. Экономика предприятия. Учебник. М., 2005.
16. Современный экономический словарь. Райзберг Б.А., Лозовой Л.Ш., Стародубцева Е.Б. М., 2006.
17. Экономика организаций (предприятий): учеб. для вузов / Под ред. проф. Сергеева И.В. М., ПРОСПЕКТ, 2005. Сергеев И.В., Веретенникова И.И.
18. Деловое планирование. Уч. пос. М.: Финансы и статистика, 1997. Попова В. М.
19. Экономика машино-строительного производства. Под редакцией И.Э.Берзиня и В.П.Калинина. Москва 1988 г.
20. Internet maglumatlary.

Mazmuny.

Giriş	7
1.bap. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümi	9
1.1. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümi we ösüşiň görkezijileri	9
1.2. Maşyngurluşygyň pudaklaýyn düzümini kesgitleýän faktorlar	11
2.bap. Maşyngurluşyk pudagyň kārhanalarynyň ýöriteleşdirilmegi we ýerleşdirilmegi	14
2.1. Kārhanalar barada düşünje	14
2.2. Önümçiligiň ýöriteleşdirmegi	22
2.3. Ýerleşdirmegiň esasy prinsipleri	23
3.bap. Maşyngurluşygyň esasy önümçilik serişdeleri we düýpli gurluşy	25
3.1. Esasy serişdeleriň düzümi we ykdysady ähmiýeti	25
3.2. Esasy baha bermek usullary. Esasy serişdeleriň amortizasiýasy	29
3.3. Düýpli gurluşygyň roly. Düýpli maýa goýumlaryň düzümi	37
4.bap. Aýlanşyk serişdeleri we maşyngurluşygyň maddy-tehniki üpjünjiligi	40
4.1. Aýlanşyk fondy we aýlanşyk serişdeleri	40
4.2. Dolanyşyk serişdeleriň netijeli ulanmagyň görkezijileri (normirlemek)	43
4.3. Goşmaça çykdaýjylary we düzümi	57
5.bap. Zähmet we zähmet haky kadrlar	60
5.1. Zähmet öndürjiligi	60
5.2. Zähmet haky mazmuny we görnüşi	66
5.3. Kadrlar düzümi we hünär taýýarlygy	72
6.bap. Önümiň özüne düşýän gymmaty	76
6.1. Çykdaýjylaryň düzümi	76
6.2. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň peseltmegiň ýollary	84
7.bap. Bahanyň emele gelişi	86

7.1. Baha düşünje	86
7.2. Bahanyň kesgitlemeginiň usullary we düzümi	96
8.bap. Peýda we kärhananyň hojalyk hasaplaşygy	101
8.1. Peýda barada düşünje	101
8.2. Kärhananyň hojalyk hasaplaşygy	103
Edebiýatlar	106